

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Blom, O.P.

Citation

Blom, O. P. (2017, October 19). *Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers*. De Bezige Bij, Amsterdam / Antwerpen. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/58726>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/58726> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Blom, Onno

Title: Het litteken van de dood : de biografie van Jan Wolkers

Date: 2017-10-19

3

DADI

Maria

Nadat Jan door zijn vader het huis was uitgezet, was hij als verdoofd in de richting van Leiden gaan lopen. Halverwege de Rijnsburgerweg kwam hij Jan Vermeulen tegen. Die zei tegen hem: 'Je ziet zo bleek of je de schijterij hebt.'¹

Jan Vermeulen was op weg naar twee Zeeuwse meisjes die hij tot dan toe voor zijn vriend verborgen had gehouden. 'Ik neem je nooit mee,' had hij gezegd, 'want dan pik jij ze in.'²

Maar Vermeulen had medelijden met zijn droevige vriend en belde samen met hem aan bij Rijnsburgerweg 151. In dat pand huurden de Zeeuwse vriendinnen, die beiden als apothekersassistent in het Leidse Academisch Ziekenhuis werkten, de bovenste verdieping. De ene heette Mies Steketee. De andere was Maria de Roo, een slanke, slimme schoonheid van vierentwintig jaar met een sfinxachtige uitstraling.

Bij Maria sprong een vonk over toen Jan Wolkers ineens bij haar in de kamer stond. Ze tekende, om haar vriendin een seintje te geven dat ze hem leuk vond, de omtrek van een piramide in de lucht. Met de punt naar beneden. 'Later heeft ze het mij verteld. Hoe ik daar naar het raam liep en jongensachtig luidruchtig het uitzicht prees. En zo tegen het raam zag ze hoe breed mijn schouders waren. Ze moet erg verliefd op mij geweest zijn in het begin.'³

Nadat de vrouwen hadden gehoord wat er tussen Jan en zijn vader was gebeurd, hebben ze met z'n vieren zijn spullen uit het portiek van zijn ouderlijk huis gehaald. En de volgende dag richtte hij op de zolderverdieping van het ruime huis aan de Rijnsburger-

weg een kleine tentoonstelling in van zijn tekeningen en schilderijen.⁴

Die eerste avond had Jan, als romantische ode aan zijn jeugd, Maria meegenomen naar de muziektent in de Leidse Hout. Ze namen dekens en kussens mee, en daalden af in het souterrain. Daar bedreven ze, schuchter en onhandig, de liefde. Voor hem was dat pas de tweede keer. Het voelde alsof hij bij haar in een leven stapte dat voor hem niet was weggelegd. Hij zocht veiligheid, maar rook gevaar.

‘Toen we de voorkamer binnengingen waar haar bed stond,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, ‘zag ik vanuit het raam een wit huis met een oude taxus ernaast. Ik kende dat huis en die boom goed. Vroeger liep ik er jarenlang vier keer per dag langs op weg naar school. Maar toen ik datzelfde huis met die scheve taxus tegen de zijmuur van bovenaf zag, was het ineens of er iets in mij stuk knapte. Alsof ik de wereld in een verkeerd perspectief zag, vanaf een plaats waar ik nooit had mogen binnendringen.’⁵

Jan was bang. Angstig geworden door de eerste keer, waarbij hij meteen een druiper had opgelopen. De dokter in het ziekenhuis had hem gezegd dat hij zich over zijn geslachtsziekte geen zorgen behoefde te maken, maar Jan deed dat toch. Hij had zelfs een tijd gelooft dat hij ongeneeslijk ziek was geworden.

‘Vier keer ging ik terug naar het ziekenhuis om mijn bloed te laten onderzoeken. Ik bestudeerde in een medisch handboek de verschijnselen van syfilis. Ik beeldde mij in dat ik die ook bij mezelf waarnam. Ik had het gevoel of mijn bloed ging schiften. Toen mijn bloed voor de vierde keer gecontroleerd was, zei de dokter dat ik niet meer terug moest komen, want dat er niet de geringste twijfel aan kon bestaan dat ik in orde was. Kan ik dan mijn bloed geven voor een bloedtransfusie, vroeg ik. Dat kan niet, zei hij. Waarom niet, vroeg ik. Omdat je geslachtsziekte hebt gehad. En u hebt toch gezegd dat ik weer helemaal in orde ben. Dat ben je ook, maar het zijn nu eenmaal de voorschriften. Toen ik de deur achter mij gesloten had hoorde ik hem luid en lachend praten tegen zijn assistent.’⁶

Maria was niet alleen tweeënhalp jaar ouder, maar was ook seksueel meer ervaren dan Jan. Ze had hem op zijn gemak gesteld en verleid – en hij had toegegeven. Na afloop zei ze tegen hem: ‘Ik merkte dat je niet veel ervaring had.’⁷

Ze liepen hard van stapel. Aan Wim schreef Jan in maart 1947 dat hij, nu hij door zijn vader uit huis was gezet, op zoek was naar een woning. ‘Momenteel zijn Jan Vermeulen en ik bezig een huis in de duinen bij Wassenaar te krijgen. Maria [...] komt bij ons inwonen en zorgt voor het eten en een bepaalde sfeer in huis, die een vrouw er alleen maar kan brengen. Met haar heb ik een sexuele verhouding. Ze is 5 jaar lang de verloofde geweest van de dichter Hans Warren, dus is er wel met haar te praten over literatuur en andere kunstuitingen.’⁸

Dat was voor Jan een van Maria’s belangrijkste bekoringen: dat zij werelds en belezen was. Haar talen kende. Toen hij bij haar op de Rijnsburgerweg kwam, lag er op tafel een exemplaar van *Golden Hours with English Poets*, een beknopte geschiedenis van de Engelse poëzie voor de middelbare school. Jan ging in het boek zitten bladeren en trof er gedichten van John Keats in aan.

A thing of beauty is a joy forever:
Its loveliness increases; it will never
Pass into nothingness.

En toen hij een blad omsloeg, lag Keats ‘Ode to autumn’ voor hem.

Season of mists and mellow fruitfulness,
Close bosom-friend of the maturing sun

Maria moest als scholiere van het gedicht van Keats gehouden hebben. Ze had in de kantlijn van het gedicht de Nederlandse vertaling van een aantal woorden geschreven. ‘Ik had het gevoel of dat gedicht uit mij kwam,’ schreef Wolkers, ‘of het er altijd al was geweest.’⁹

Maria, die in haar ouderlijk huis 'Miep' werd genoemd, was een meisje van stand. Ze was op 19 januari 1923 geboren in Goes als de oudste dochter van Anthonie de Roo (1898-1990) en Eva Maria van der Peijl (1895-1974). Ze had een jonger zusje, Leanne, roepnaam 'Nan', en een oudere broer Kees die in 1938 op achttienjarige leeftijd na een lang en pijnlijk sterfbed was gestorven aan leukemie. Maria had aan de dood van Kees net zo'n trauma overgehouden als Jan aan die van Gerrit.¹⁰

Maria's vader was een *selfmade man*, een boerenjongen uit Vrouwenpolder met een helder en praktisch verstand. Anthonie de Roo had een opleiding tot accountant gevolgd en bouwde zijn accountantskantoor in de jaren twintig gestaag uit tot het grootste van Zeeland. Hij deed de administratie voor rijke burgers en boeren uit de verre omtrek. Maria's vader was wethouder van Goes en later, in de eerste oorlogsjaren, locoburgemeester.

De Roo was niet bang aangelegd. In zijn functie als locoburgemeester riep hij in de zomer van 1941 een groep NSB'ers tot de orde, waarvan men wist dat die een gebouw van de Nederlandse Unie waren binnengevallen. Hij liet vervolgens door de hele stad plakكاتen ophangen waarop honderd gulden beloning werd uitgelooft voor degene die de politie aanwijzingen kon geven. 'De heer De Roo nam het geval tamelijk laconiek op, liet de biljetten hangen en ging voor zaken 'n dag de stad uit.'¹¹

Niet veel later werd hij uit zijn ambt ontheven. Tijdens de oorlog beheerde De Roo een geheime zender en gaf leiding aan het verzet in Zuid-Beveland. Toen de bevrijding ophanden was – Goes werd op 29 oktober 1944 bevrijd – werd pa De Roo, die thuis 'Peep' werd genoemd, aangesteld als districtscommandant van de Ordedienst, de OD. Op Bevrijdingsdag was hij, samen met een aantal andere vooraanstaande verzetsleden, met een tank de Markt op gereden tot voor het stadhuis van Goes, waar inmiddels de Engelse vlag van de toren wapperde.¹²

De moeder van Maria stamde uit een welgestelde familie. Zij was de dochter van de eigenaar van de boekhandel-drukkerij J.J. van der Peijl in Yerseke en uitgever-redacteur van de *Ierseksche*

Courant. De oude Van der Peijl bekleedde talrijke functies in het verenigingsleven en was zakelijk buitengewoon succesvol geweest.

Zo groeide Maria op in weelde. Het ontbrak het gezin De Roo aan niets. Ze bewoonden een groot, statig pand aan de Kreukelmarkt 2 in Goes, waar haar vader beneden kantoor hield. Ze hadden verschillende dienstboden en werksters in dienst, die in de zomers meereisden naar hun vakantiehuisje 'De Hut' in de duinen van Oostkapelle.

Peep was een van de eersten in Goes die een auto bezaten. Met de Citroën Traction Avant is het hele gezin in de herfst van '39 nog naar Amsterdam gereden om voor het laatst cultuur te proeven. Hij voorzag dat oorlog onvermijdelijk zou zijn. Ze waren toen naar de bioscoop geweest, waar *Gone with the Wind* draaide. Het zou haar hele leven Maria's lievelingsfilm blijven.¹³

Zelfs tijdens de bezetting heeft het Maria aan niets ontbroken. Toen haar vriendje Hans Warren op 3 januari 1944 op de Kreukelmarkt logeerde, noteerde hij in zijn dagboek: 'In dat huis merk je wat eten betreft totaal niets van de oorlog. Ze hebben de onwaarschijnlijkste dingen, als krenten en rozijnen in de olieballen, je kreeg oude port, allerlei andere dranken. Gebak, uitgebreide menu's van voortreffelijk voedsel; iedere gast had een uitstekend stuk toiletzeep, onbegrijpelijk maar heerlijk.'¹⁴

Maria vertelde Wolkers op 11 mei 1980, veertig jaar na dato, hoe zij zich het uitbreken van de oorlog herinnerde. 'Ze was die ochtend vroeg opgestaan omdat ze een Duitse literatuurrepetitie had die ze nog moest leren. Toen hoorde ze steeds vliegtuigen overkomen. Haar ouders kwamen zeggen dat het oorlog was. Het enige wat ze toen dacht was, met het oog op de repetitie: "Nou val ik goddank niet door de mand."'

Ze werd er die dag met de dienstmeisjes op uitgestuurd om van alles te hamsteren. Haar moeder wist nog van de Eerste Wereldoorlog hoe verstandig dat was. Maria heeft de hele dag door Goes gewandeld met een mandje om repen chocolade te kopen. De dienstmeisjes kochten koffie, suiker en thee. Ze hebben bijna de hele oorlog met die spullen gedaan. Haar vader kreeg veel, want

die deed de administratie van al die boeren op Zuid-Beveland. Een zij spek of een dozijn eieren. 'Haar moeder was erg flink en praktisch in de oorlog. Ze zei meteen toen de oorlog uitbrak: "De matrassen in de kelder en eten halen." Maar zelf sliep ze gewoon in haar eigen bed. Dat gaf haar een veilig gevoel, dat haar moeder niet bang was.'¹⁵

Als puber werd Maria opstandig en kreeg ze een lastige verhouding tot haar moeder, die haar uit alle macht in het gareel probeerde te houden. Op haar twaalfde gebeurde er iets wat ervoor zorgde dat Maria zich niets meer aantrok van wat haar moeder of 'de mensen' zeiden. In een brief aan Hans Warren uit 1972 schreef Maria dat er een circus op de Markt van Goes was komen staan. Twee jonge clowns hadden in de stad hun oog op haar laten vallen en zij was met ze meegegaan om te zien hoe ze leefden.

'Ik was meteen verschrikkelijk benieuwd naar het leven in woonwagens, hoe ze daar leefden, slapen, of het niet vreselijk klein was in zo'n ding. Ik kwam immers uit een kast van een huis en het leek me een benauwend bestaan. Ik kreeg prachtige sterke verhalen te horen en wandelde met hen de Westwal af, en heel Goes min of meer rond, me van geen enkel kwaad bewust. De volgende dag begon het. Diverse mensen hadden mij met de twee clowns uit het circus gesignaleerd en mijn ouders opgebeld. Alle registers werden opengetrokken: mijn naam en reputatie, hun naam en reputatie, een straatmeid was ik, een slet in de dop, wat moest er van me terecht komen. [...] De storm woei over, wel werd ik sindsdien zwaar bewaakt en gecontroleerd. Ik denk wel eens dat die vreselijke scène om niks mijn levensloop sterk heeft beïnvloed. Misschien ook niet, misschien was ik toch mijn eigen gang gegaan, maar ik weet zeker dat ik sindsdien altijd de houding heb gehad van: wat kan mij het schelen wat ze zeggen.'¹⁶

Maria was het mooiste meisje van de school. Ze was eens door een leraar, Van der Woude, 'Sibylle' genoemd, een mythische figuur met voorspellende gaven. Haar klasgenoot Hans Warren zou haar in gedachten – en later, toen hij zijn dagboeken begon te publiceren – altijd zo blijven noemen. Maria werd vanwege haar ui-

terlijk wel vergeleken met Marlene Dietrich. Ze was trots en opvallend, slim en getalenteerd, maar kon ook lui en ongeïnteresseerd zijn. Haast apathisch. Ze had lak aan iedereen. 'Je kon Maria met een volle pispot over de Kreukelmarkt sturen,' zei haar moeder over haar. 'Ze trok zich nergens wat van aan.'¹⁷

Van haar vader moest Maria doorleren. Ze was slim genoeg, maar gooide er met de pet naar. In de vierde klas van de hbs bleef ze zitten. Hans Warren bleef ook zitten, opzettelijk, om maar bij haar in de klas te blijven. Ze schreven in een gezamenlijk schrift – 'School-poëzie door M en H' stond op het etiket – gedichtjes aan elkaar.

Hans was hopeloos verliefd op haar, maar sprak daarover met geen woord. Hans was verlegen en onzeker. In zijn dagboek noteerde hij, in een bekentenis aan 'Jet', het meisje dat wél zijn vriendinnetje heette te zijn: 'Je moet hebben gemerkt, hoe ik gedurende vele jaren verliefd ben geweest op Miep, hoewel die mijn liefde nooit beantwoord heeft. Ik heb me ook nooit geuit, overtuigd als ik was dat Miep nooit van mij kon zijn. Waarom ik dat dacht, is me een raadsel. En nu is het wellicht te laat. Miep met haar sprankelende humor, haar scherp verstand, haar rijzige mooie gestalte, ach ik heb die grote liefde zovele jaren gekoesterd, maar onderdrukt en getracht haar te vergeten.'¹⁸

Maria vree al met een ander. Met een mooie, donkere jongen: Frans de Munck. De verhouding was in het stadje een schandaal: de dochter van de notabele hield het met de zoon van de vuilnisman uit Goes.¹⁹ In de jaren veertig en vijftig zou De Munck furore maken als keeper, onder andere van het Nederlands elftal. Zijn bijnaam was De Zwarte Panter, vanwege zijn donkere haar, zijn zwarte tenue en zijn katachtige bewegingen in de goal.

In *Een roos van vlees* wordt een foto beschreven waarop Maria samen met Frans te zien is. Schijnbaar gelukkig en zorgeloos. 'Naast haar staat een jongen met een donker brutaal gezicht,' schreef Wolkers. 'Zijn hand ligt als een lach om haar schouder. Wat was ik jaloers op die jongen. Zo had ik haar niet gekend, zo gelukkig. Zo had ik haar nooit kunnen laten kijken.'²⁰

Na haar eindexamen aan de hbs in Goes werd Maria door haar ouders op een chique huishoudschool en een internaat in Breda gedaan, waar ze leerde hoe ze later een goede echtgenote moest zijn en kinderen moest verzorgen. Maria vond er niets aan. Ze voelde zich eenzaam in Breda. Ze had maar één vriendinnetje, een meisje uit een NSB-gezin, dat verloofd was met een Duitser. Via haar ontmoette Maria een Duitse duikbootkapitein die Willy heette. Maria was smoorverliefd op hem geworden – en gaf daaraan toe. Toen hun relatie bekend werd, werd Maria van het internaat afgeschopt. Van haar ouders moest ze de verhouding onmiddellijk uitmaken. ‘Het bleef toch een Mof,’²¹ vertelde ze later aan Hans Warren. Ze hoorde niets meer van Willy. Nam aan dat hij getorpedeerd was.

Nadat Maria gedesillusioneerd uit Breda was teruggekeerd, volgde ze in Goes een opleiding voor apothekersassistente. In november 1943 deed ze daarvoor met goed gevolg examen en ging in een apotheek werken. Maria had al snel weer allerlei vriendjes, onder wie een student en haar oud-schoolgenootje Sacco van der Made, de latere toneelspeler. Na verloop van tijd raakte het nieuws van haar verhouding met de Duitse duikbootkapitein in het stadje bekend. ‘In Goes wordt zij goeddeels beschouwd als een meisje met een verleden,’²² noteerde Warren in zijn dagboek.

Op 17 juli 1943 had Hans Warren de stoute schoenen aantrokken en een briefje bij Maria in de deur gestopt. Vanaf hun eerste ontmoeting daarna ontwikkelde zich langzaam maar zeker een verhouding. Ondanks de bezetting kregen ze de kans om samen te wandelen en fietsen, in het gras te liggen in de polder en zelfs kleine reisjes te maken langs hotelletjes op het eiland. Onder druk van Peep verloofden ze zich.

Maria wilde steeds woester met hem vrijen, wat Hans tegenhield. Tot de onvermijdelijke, schutterige eerste keer – waarvan Warren nauwkeurig verslag deed in zijn dagboek. Hans deinsde terug, hoewel hij van Maria hield, omdat hij diep in zijn hart wist dat hij eigenlijk op mannen viel. Ze besloten dat Hans met zijn ‘geval’ naar de dokter zou gaan. Op 7 augustus 1944 vertelde de

arts hem dat hij een 'erg licht geval' geval was en dat bezoek aan de psychiater niet nodig was. Warren vertrok opgelucht, 'wel beseffend dat de dokter het wellicht wat al te luchtig had opgenomen'.²³

In een briefje aan Hans merkte Maria niet ongeestig op dat zijn 'geval' inmiddels ineen was geschrompeld tot 'een gevalletje'. 'Maar,' schreef ze, 'zelfs als dat niet zo geweest was zou er wat mij betreft van een gedeprimeerde stemming geen sprake meer geweest zijn. Ik heb ineens mijn evenwicht en zekerheid en geluk van voor lange maanden weer teruggevonden.'²⁴

Op 29 oktober 1944 werd Goes bevrijd na zware gevechten en bombardementen. De Roo was als hoofd van het verzet op Zuid-Beveland de districtscommandant van de OD geworden en weer aangesteld als burgemeester. Heel wat ellende verpestte in het gezin de stemming. 'In Goes kabaal,' schreef Warren in zijn dagboek, 'omdat "men" wilde dat ook Miep kaalgeknipt zou worden gelijk de Moffenmeiden – meneer De Roo in tranen, willende aftreden als burgemeester, etc. Kortom, alles behalve een vreugde.'²⁵

Peep liep onrustig door de kamer, maakte zich hevig zorgen over wat zijn oudste dochter te wachten zou staan. 'Hans, jongen, ik had me de bevrijding ánders voorgesteld. [...] Men had hem tot burgemeester gekozen, maar zijn dochter moest en zou hangen. Ze is gevluht, ontsnapt. Hij wilde aftreden, ijsbeerde maar heen en weer.'²⁶

Maria wist uit handen van de kaalknippers te blijven. Nadat koningin Wilhelmina in Zeeuws-Vlaanderen voor het eerst weer voet op Nederlandse bodem had gezet, maakte ze een zegetocht langs de Zeeuwse stadjes. Op 16 maart 1945 reed de koningin in de auto van de Amerikaanse generaal Dwight D. Eisenhower Goes binnen. Burgemeester De Roo ontving de koningin op het plein, terwijl een oorverdovend gejuich opklonk. Er zijn nog beelden van Wilhelmina die in haar jas met bontkraag de menigte toewuifde en een bos bloemen kreeg overhandigd door Nan de Roo, het kleine zusje van Maria.

Het was een angstige dag voor Maria, omdat ze bang was dat

ze alsnog zou worden opgepakt en kaalgeschoren. Later heeft ze wel verteld dat haar vader zou hebben gezegd: 'Als ze aanbellen, laat ik je gaan.'²⁷

In de lente van 1945 was de verhouding tussen Hans en Maria voorbij. Na de bevrijding was Warren verliefd geworden op een Britse luitenant, Timothy Yearwood. De luitenant was getrouwd en had een kind thuis, maar beantwoordde toch zijn liefde. Maria maakte het daarop uit. 'Zij had dat per brief gedaan,' schreef Warren, 'en die brief is nooit bij mij aangekomen. Het was pijnlijk: ik kwam onbevangen bij haar aan in Goes, we begrepen elkaar even niet, toen moest ze het uitleggen.'²⁸

Toen ze uit elkaar gingen heeft Hans aan haar gevraagd: 'Hou je nog evenveel van me?'

Ze had geknikt, maar gefluisterd: 'En toch kom ik hier nóoit meer op terug.'²⁹

De afscheidsscène heeft Warren later in bijna precies dezelfde woorden vastgelegd in de roman 'Om het behoud der eenzaamheid', die hij nooit heeft gepubliceerd.

Na de bevrijding, eind september 1945, kreeg Maria de kans om aan de slag te gaan als apothekersassistente in het Academisch Ziekenhuis in Leiden. Ze greep die kans met beide handen aan. 'Dit epistel,' schreef ze aan Hans, 'zal dienen om je te melden dat ik Goes verlaten heb om me neder te zetten in Leiden, zodat je als je je gedrongen mocht voelen een bezoek af te steken je wat verder zult moeten begeven dan Kreukelmarkt 2; en – wel om je het verdere nieuws aangaande mijn persoontje te doen toekomen. Stijlvol deze zin, vind je niet?'³⁰

Ze hoopte dat haar werk in Leiden gevarieerder en minder vervelend zou zijn dan in de apotheek in Goes. 'De hoofdzaak is dat Goes mijn hielen gezien heeft. Niemand schijnt er bar rouwig om te zijn en ik ben 't minst van al. [...] Ik voel me nu méer bevrijd dan een jaar geleden.'³¹

Uitzicht

Maria sprak niet graag over haar jeugd in Goes. Nooit over de dood van haar broer en maar mondjesmaat over haar verboden liefdes.³² Toen Jan voor het eerst meekwam naar Goes, tijdens de paasdagen van 1947, voelde hij zich opgelaten; op visite in het grote huis aan de Kreukelmarkt. De gesprekken waren stroef. Op een gegeven moment had Maria's moeder hem apart genomen. Ze zei tegen hem: 'Je weet toch dat Miep fout is geweest?'³³

Maria had Jan wel direct verteld van de verhouding die ze met Hans Warren had gehad – en wat Hans haar allemaal had geleerd. 'Hij heeft bij haar liefde aangekweekt voor literatuur en poëzie, voor de fauna en flora van Zeeland,' schreef Jan aan Wim de Kler. 'Maria weet zoveel van planten en vogels, dat, wat kennis van namen en leefwijzen betreft, ik nog lang bij haar in de leer zal moeten zijn om op hetzelfde niveau te komen.'³⁴

Haar kennis van de poëzie en liefde voor de natuur stemden Jan lyrisch. 'En je weet niet hoe heerlijk het is, om eindelijk eens met een vrouw door Poelgeest te kunnen lopen, die met eenzelfde verlangende blik de reigers nastaat als ze wegvliegen van hun nesten. Die de diepe verrukking kent van de schemer die tussen de bomen hangt, waar de vleermuizen geruisloos door vliegen. Met wie je kunt praten over de dingen die je ziel beroeren, en die de waarde weet van een gedicht van Bloem, gezegd voor een venster openstaande op een lauwe voorjaarsavond.'³⁵

Wat hij kon zien uit dat openstaande venster, beschreef Jan in het gedicht 'Uitzicht', dat hij in een brief aan Wim bijslot.

Spelende kindren in de voorjaarszon,
En in de verre tuinen vogelfluiten.
Al wordt geluk van later leed de bron,
Vandaag is dit geluk door niets te stuiten.

De straten liggen eenzaam en verlaten.
Een vrouw zingt ergens voor een open raam.

En de geliefden die de tijd verpraten,
Noemen elkander met een tere naam.

Tegen de horizon de paarse bossen,
Daarvoor de weilanden nog nat van dauw.
En tussen de groene weiden, tulpen, rose,
En hyacinthenvelden, wit en blauw.

Zou ik iets anders wensen dan dit uitzicht,
Op deze stille dingen van geluk?
Geen dood ontnemt dit land het warme zonlicht,
Geen mensendaad breekt deze dromen stuk.

Wij zijn verloren voor de grote daden.
Niets blijft ons meer dan deze ene droom:
Zonder de diepste gronden te verraden,
Dit leven te aanvaarden, stil en vroom.³⁶

Het uitzicht in dit gedicht valt goed te reconstrueren: het is het uitzicht aan de achterkant van het huis aan de Rijnsburgerweg. Het 'open raam' bood een wijde blik op de boomtoppen van de bossen rond Oud-Poelgeest, de bloemenvelden en de eindeloze polder. Het was het landschap van Jans jeugd. De geluiden van 'spelende kinderen in de voorjaarszon' die in het gedicht klonken, kwamen van het schoolplein van de Leidsche Houtschool, zijn eigen lagere school, schuin achter het huis aan de Rijnsburgerweg.

Uit het gedicht, dat in toon en stijl sterk doet denken aan het werk van J.C. Bloem, Jans lievelingsdichter van dat moment, spreekt een zekere dreiging: 'al wordt geluk van later leed de bron'. Maar het eindigt met de aanvaarding van het leven, 'stil en vroom'. Het lijkt of Jan zichzelf wilde aansporen om wat hem was overkomen te accepteren. In de praktijk ging hem dat lastig af. De ruzie met zijn vader en de ontmoeting met Maria hadden hem uit het lood geslagen. Hij zocht nieuwe veiligheid, vertrouwen, maar vond die niet. Ook niet in zichzelf.

Jan kwam in die tijd te weinig aan beeldhouwen toe. 'Vanmorgen,' schreef hij aan Wim, 'haalde ik in Delft een vrouwenbeeldje bij de pottenbakker vandaan. Het is maar klein: 20 cm. Als je zo'n gebakken werkje in je hand houdt, zou je het wel weer zacht willen hebben, vanwege het vele dat je er nog aan zou willen doen. Dat verbeter ik dan bij het volgende. Maar als ik die in mijn handen houd, onherroepelijk gebakken, zal er ook wel niet veel van deugen. En zal het zo altijd doorgaan? Zou het nooit zo zijn, dat ik iets volmaakt maak, dat het heeft in mijn handen?'³⁷

Toch bleef hij weg op de academie, schilderde zelfs niet meer. 'Ik geef de schuld aan de omstandigheden, maar weet niet in hoeverre dat waar is. En ook niet in hoeverre het laf is om de schuld aan de omstandigheden te geven. Maar de tijd komt weer dat ik aan Multatuli's waarden zal denken... kunnen is zo willen dat je het kunt en hartstochtelijk aan zal pakken. Maar ik ben soms zo vertwijfeld. De mensen om je heen zijn zo lauw als het om het verhevene gaat. Dan word ik zo ontmoedigd, en kan zoals deze dag, niet naar de academie. Ik dwaal dan wat door Poelgeest en haal wat boeken van de universiteitsbibliotheek.'³⁸

Van de wilde plannen om samen met Jan Vermeulen een leegstaand huis aan zee te huren kwam niets terecht. Jan was meteen met Maria ongehuwd gaan samenwonen op de Rijnsburgerweg, tot schande van hun beide ouders. Dat verliep allerm minst gladjes. Jan en Maria maakten aan de lopende band ruzie. Het vonkte en knetterde voortdurend tussen hen. Jan was een stoomketel die op ontploffen stond, onrustig en driftig. Zij was verwend, gemakzuchtig én opstandig. Beiden scherp van de tongriem gesneden.

Van de onrust en de ruzies hoorde Hans Warren, die Maria op 3 maart 1947 bij toeval in Leiden ontmoette. Warren trof haar aan het bed van een gemeenschappelijke vriendin, Marike, die een verschrikkelijk ongeluk had gehad – er was in het laboratorium waar ze werkte salpeterzuur in haar ogen gespat – en blind aan beide ogen in het Academisch Ziekenhuis terecht was gekomen.

Ook Jan ging geregeld op bezoek bij Marike. Die bezoeken aan

het blinde meisje grepen hem verschrikkelijk aan. Uit medelijden met haar, en omdat hij terugkeerde naar de plek waar zijn broer was doodgegaan. Jan zat aan haar bed op nog geen dertig meter van de rouwkapel waar Gerrit in de zomer van '44 was opgebaard.³⁹

Toen Marike uit het ziekenhuis was ontslagen, liep Jan met haar door Poelgeest. Haar arm rustend op de zijne, haar voeten tastend over de bosgrond. 'Jan zijn de elzenkatjes al uit? Zie Marike, ze stuiven, waar de zon schijnt dwarrelt goudpoeder! Ik boog een tak naar haar over. Haar smalle bleke handen streelden ze gulzig. Dan streek ze ermee langs haar lippen en ik zag haar voor het eerst zo glimlachen, dat haar starre, glazen ogen het niet tegen konden spreken. We hoorden de reigers hoog in de eiken, en kraaien vochten luid om een nest. Ik heb Marike onder de oude eik aan de polderrand gebracht. Ze leunde tegen de stam, en streelde zo teder de ruwe gespleten bast, dat ik Christus gehurkt zag zitten. Dan de modder die met speeksel was aangemaakt, en het verschrikt terugwankelen van de blinde, als hij hiermede haar dode ogen bestreek. Toen de knipperende ogen tegen de zon en Christus' ontroerde stem: "Vrouw, zie." Marike, zei ik, en mijn stem beefde, laten we gaan.'⁴⁰

De mengeling van opwinding en afgrijzen die het blinde meisje opriep zou Wolkers verwerken in 'De verschrikkelijke sneeuwman'. In dat verhaal doet de hoofdpersoon het voorkomen alsof hij blind is geworden nadat hij in een fabriek een zwaar voorwerp heeft omgestoten. 'Het viel in de bak. Het vocht spatte omhoog, ik kreeg de volle laag. Ik zal nooit meer kunnen zien.'⁴¹ Door zijn geheel met verband omzwachtelde hoofd wekt hij het medelijden op van zijn vriendinnetje, dat zich voor het eerst – maar dus volkomen ten onrechte – onbespied waant. 'Voor 't eerst had ze haar ogen niet dicht, toen hij op haar lag. Het moet een afschuwelijk gezicht zijn, dacht hij, maar het windt haar op, anders zou ze haar ogen wel sluiten. Alsof ze het met een smeltende sneeuwpop doet. De verschrikkelijke sneeuwman.'⁴²

Marike zag er verschrikkelijk uit, vond Hans Warren, toen hij

haar opzocht in het ziekenhuis. ‘Het ene “oog”, pas weer geopereerd, was een opgedrongen rode vleesklomp tussen spalkjes met zilverdraad, bevestigd onder de brauw en op de wang. Daartussen een spleet met borrelend bruin sap. Het andere was een ingevallen kuil, bedekt door de gezonken oogleden.’⁴³

Maar ook Maria, gezeten aan Marikes bed, zag er slecht uit. ‘Haar haar,’ schreef Warren, ‘helemaal donker nu, zat slordig, haar wenkbrauwen waren gezwart en erg strak; zelfs in deze kou zat ze, gemakshalve en om geen kousen te hoeven stoppen, met blote benen: die benen waren wit en vlekkelig.’

De situatie was ongemakkelijk. Maria en Hans zaten als vreemden naast elkaar aan het ziekenhuisbed. Maar ze vertelde hem wel waarom ze er zo beroerd uitzag: ‘Ze zei me dat Jan en zij elkaar de keel uithingen.’⁴⁴

Een paar weken later werd duidelijk dat er nog een reden was dat Maria zich beroerd had gevoeld: ze was zwanger. Later heeft Wolkers zich vaak afgevraagd: ben ik er door Maria ingeluisd? Heeft zij mij in de val laten lopen om me bij zich te houden?⁴⁵

‘Begin twintig, een jongen was ik,’ zei Wolkers later tegen zijn zuster Janna. ‘Terwijl zij al jarenlang omging met jongens en nooit zwanger raakte.’⁴⁶

In een ongepubliceerd gedicht uit die tijd, ‘Voorjaar’, staan mysterieuze regels die aan het knagende ongemak refereren:

Ik hoor haar stem, ik moet de deuren sluiten.

Een hand schuift aarzelend de dekens open.

In *Een roos van vlees* staat Sonja, voor wie Maria model heeft gestaan, in een donkergroene tricot jurk voor het venster. Maria hield van groen, ze werd daarom door Jan ‘Puut’ of ‘Pu’ genoemd, het Zeeuwse woord voor kikker. De beschrijving zit vol verwachting: ‘Ze staat geleund tegen de vensterbank voor het open raam waar de lauwe lucht door binnenkomt. In de openstaande ramen weerspiegelen de wolken en drijven blauwe vlakken in het groene landschap. Beneden over de vervallen schutting hangt glycine te

bloeien. Op de tafel liggen tomaten in een witte schaal en in de dakgoot tsjilpen de mussen.'

Maar daarna slaat de beschrijving om: 'Ze moet toen drie maanden zwanger geweest zijn. Dat licht, dat veranderde als we met elkaar geslapen hadden. Alsof alles ontkracht werd, alsof alles met een dunne laag witkalk bedekt was.'⁴⁷

Uit een brief aan Wim spreekt vooral lankmoedigheid. 'Ik zou je moeten schrijven hoe teer groen de jonge blaadjes van de heesters in de tuin zijn nu het zonlicht erdoor valt, en de kelken van de tulpen het licht in zich schijnen gevangen te houden. Hoe aan doenlijk teer de handen van moeder schijnen nu ze rusten in haar schoot van het vele werk en haar ogen van vermoeidheid zijn dichtgefallen. Zij die ik liefheb krijgt [...] een kind van mij. Ik zie het aan haar ogen die groot en vochtig openstaan en aan haar borsten voel ik het die vaster worden. Je zult het vreemd vinden te vernemen dat ik [...] vader word.'⁴⁸

Van de ene kooi in de andere

Op 15 mei 1947, het was Hemelvaartsdag, kwamen pa en ma De Roo halsoverkop naar Leiden rijden toen zij hoorden dat hun oudste dochter zwanger was. Jan en Maria hebben die dag lang op hen zitten wachten. Haar ouders liepen vertraging op, de Citroën had het vlak bij Goes begeven en moest opnieuw aan de gang gebracht worden.

'Misschien,' zo beschreef Jan het bezoek aan Wim, 'was ik daardoor wat overspannen toen ze eindelijk kwamen. Er was in ieder geval niet met me te praten. Ze wilden ons helpen en zelfs mij op de academie laten doorstuderen. Maar als mensen mij in mijn trots krenken, ben ik helemaal ongenietbaar. Ik heb gezegd dat ik zelf mijn vrouw en kind zal onderhouden, al moet ik ervoor in een fabriek werken. Toen kwam het thema "trouwen" in de discussie. De vader van Maria is sinds de bevrijding burgemeester van Goes

geweest en nu wethouder. De mensen zijn dus als de dood voor hun goede naam. Ze willen dat we zo gauw mogelijk trouwen, en wel in Leiden, waar Maria ingeschreven staat. Ik zei tegen de hele moraal van trouwen te zijn. De goede mensen schrokken zich een beroerte. Met mensen wier bedoelingen door conventie of burgermansfatsoen bepaald worden heb ik in geen enkel opzicht medelijden.’⁴⁹

Toch gaf hij toe. ‘We moesten trouwen en dat deden we dan ook,’⁵⁰ schreef Wolkers laconiek in *Werkkleding*.

Wim nam het nieuws van Jans aanstaande vaderschap luchthartig op, maar hij was een uitzondering. ‘De meeste kennissen horen het verschrikt aan,’ schreef Jan hem, ‘en dan krijg je een somber relaas aan te horen van al de ellende die een gezin meebrengt. Sommigen schudden meewarig het hoofd en mompelen zoiets van: “zo jong nog” en “verloren carrière”. Jij en mijn leraar Hund zijn de enigen die me daaromtrent niet pessimistisch maken. Hund zei: “Ach, het is zo mooi, een vrouw met een kindje te hebben,” en zijn stem klonk zo warm, dat het leek alsof op zijn platgestrekte hand zich een hele huwelijksidylle afspeelde en hij er liefderijk op neerzag, zoals ik in mijn jeugd met al mijn jonge liefde neerzag op een jong kikkertje dat op mijn handpalm trillend ademhaalde.’⁵¹

Toen Jan bij toeval Greetje Ouwehand, Wims verloofde, was tegengekomen onder de felgroene, uitbottende kastanje op de kop van de Deutzstraat – dezelfde boom waar de ss’er op 10 mei 1940 met doorgeladen geweer was opgedoken en alle bewoners naar binnen had gestuurd – zei hij tot Greetjes verbijstering: ‘Ik ga met Miepje trouwen.’⁵²

Op 9 juli 1947 gingen Maria en Jan in ondertrouw. Precies een week later, op 16 juli, zouden ze trouwen. In de tussenliggende week logeerden ze bij Maria’s ouders in Goes. En ze maakten tochtjes met de auto door Zeeland. ‘Wat is het landschap daar mooi, en wat zijn we een aardige, kleine dorpen doorgekomen met intieme stijlvolle kerkjes. Er waren daar van die kerkpleintjes, waar meisjes in klederdracht speelden en mummelende grijsaards

over hun tuinhekken geleund stonden, waar de tijd 100 jaar stil had gestaan.⁵³

De natuur op Zuid-Beveland maakte grote indruk. In een lome zomernacht zonder maan waren Jan en Maria 's nachts in de Domburgse bossen gaan wandelen. Er was niets te zien geweest. En niets te horen, behalve een uil. Plotseling hadden ze niet verder gedurfd en waren, schichtig om zich heen kijkend, naar huis teruggegaan. 'Het was geen angst voor onheil dat ons door mensen aangedaan zou kunnen worden, maar de suggestie die de natuur op ons uitoefent, machtig, onheilspellend en toch ergens bekorend. Het is het besef dat in je ontwaakt dat alles groeit en bloeit voor, ja, waarvoor eigenlijk, omwille van wat? Om niets! Dat alles volstrekt eenzaam is en hulpeloos.'⁵⁴

De sfeer tussen Jan en Maria knapte op van hun bezoek aan Zeeland. En de verhouding tot Jans aanstaande schoonouders werd er beter van. 'Maria's ouders zijn aardige, gastvrije mensen. Ik heb eindelijk hun hulp geaccepteerd, zodat ik nu op de academie door kan studeren. Maria maakt het wel. [...] Het is zo mooi nu de zwangerschap enigszins zichtbaar wordt. Ik onderga dat als een stil, warm stromend gevoel in mij. We leven zo volkomen gelukkig. Ach, er zijn wel eens van die kleine botsingen, vooral nu de zwangerschap haar gevoelig maakt. Maria is niet alleen lief, maar ook zeer redelijk, een kwaliteit die men bij een vrouw zelden aantreft. Denk niet dat wij ons de toekomst als een idylle of een schone droom voorstellen.'⁵⁵

De huwelijksvoltrekking in het Leidse stadhuis op 16 juli was een formaliteit. Jan en Maria gaven er geen ruchtbaarheid aan. Niemand anders dan de ambtenaar van de burgerlijke stand en de getuigen, Jan Vermeulen en Mies Steketee, waren erbij aanwezig. Foto's werden er niet gemaakt.

Tien dagen later hoorde Hans Warren van Jan Vermeulen dat Jan en Maria waren getrouwd. 'Het laat me niet volkomen koud,' schreef Warren in zijn dagboek, 'hoewel ik haar niet meer lief heb. Ik voel me wel innig met haar verbonden, we hebben iets gemeenschappelijks, iets dat althans uit mijn leven nooit meer helemaal

weg te denken zal zijn. Blijkbaar heeft Sibylle het niet de moeite gevonden, me bericht te doen. Onverschilligheid? Gêne?’⁵⁶

Na de zomer vond Jan het niet makkelijk om weer aan de slag te gaan op de academie in Den Haag. ‘Maar ik zal die moeilijkheden gauw genoeg uit de weg geruimd hebben, want ik werk hard, ben rustiger dan ooit tevoren,’ schreef Jan aan Wim. ‘Het huwelijk schijnt me dus geen kwaad gedaan te hebben tot op heden, ik ben evenwichtiger dan voorheen, alhoewel ik altijd een mens blijf, die... nou ja dat doet er niet toe. Ik geloof dat wie geregeld wil werken, een geregeld seksueel leven moet leiden.’⁵⁷

Het is opvallend dat Jan aan zijn vriend in Indië – die veel rustiger was op dit gebied, al voor zijn vertrek had Wim niets gezien in gerommel met verschillende meisjes⁵⁸ – de zaken lieflijker voorstelt dan ze waren. Jan lijkt wel geneigd om zichzelf gerust te stellen in de brieven aan zijn vriend. Want zo gelukkig was hij niet.

Jan had eieren voor zijn geld gekozen. Pa en ma De Roo zorgden ervoor dat hun dochter en haar kersverse echtgenoot het hoofd boven water konden houden. ‘Financieel heb ik de eerste drie jaren gelukkig geen zorg,’ schreef Jan aan Wim. ‘Maria heeft nog een paar duizend gulden die we voor extra uitgaven houden, zoals de uitzet van de kleine, en van mijn schoonouders krijg ik een studietoelage van f 200,- in de maand. Het lijkt misschien veel, maar we komen er net van. Het leven is zo duur.’⁵⁹

Op de academie werkte hij overdag aan zijn beelden, en ’s avonds thuis tekende hij. ‘We hebben zo’n mooi model,’ schreef hij in november ’47 aan Wim. ‘Een meisje van 18 jaar, erg slank, met mooie, kleine borsten. Ook ’s avonds teken ik op de academie. Maar dat is erg vermoeiend, van ’s ochtends 7 tot ’s avonds 11 op de been. En voor Maria is het ook niet gezellig. Maar als het voor mijn werk is, heeft ze er alles voor over. In mijn vrije tijd poseert ze met zo veel geduld en liefde voor me.’⁶⁰

Als Maria poseerde, schoven ze alles aan de kant: meubels, schilderijen, kunstvoorwerpen, de rariteiten die van Jans zolderkamer waren gekomen. Hij had zelfs een paar reptielen in een terrarium staan. Achteraf vond Wolkers dat heel gek, dat hij toen

ineens weer een terrarium ging houden. 'Regressie. De kleine wereld waarin ik me terugtrok door het ongelukkige huwelijk,'⁶¹ oordeelde hij meer dan twintig jaar later in zijn dagboek.

Nadat de glazen bak met de reptielen aan de kant was geschoven, begon hij Maria te tekenen. Onder het spinrag aan het plafond, dat Jan daar wilde laten zitten omdat het er zo mooi uitzag.

Maria leerde Jan de Engelse taal. 'Iedere avond een uur, en dat leer ik dan op de academie tussen de middag. Ik heb er niet erg veel moeite mee.'⁶² Ze lazen samen Engelse en Amerikaanse dichters in het origineel: Shakespeare, Keats, Walt Whitman en T.S. Eliot. Het woordenboek hielden ze erbij.

Er is een klein, vierkant zwart notitieboekje bewaard gebleven uit die tijd, waaruit blijkt hoe serieus Jan werkte aan zijn eigen intellectuele opvoeding. In het boekje schreef hij onder elkaar de exacte betekenis van talloze woorden die hij zich eigen wilde maken: 'foetus = onvoldragen vrucht', 'execrábel = afschuwelijk, afgrijselijk, vloekwaardig', 'pervérsie = verdorvenheid'.

Hans van Straten had hem eens toegeroepen: 'Jan, je hebt polemische talenten!'

Wolkers moest lachen. 'In het woordenboek ben ik toen onmiddellijk naar "polemisch" gaan zoeken.'⁶³

En inderdaad, daar staat het, in zijn opschrijfbokje: 'polemiek = pennestrijd, twistgeschrift'.

Tussendoor maakte hij aantekeningen over zaken die hem later van pas konden komen. De mythe van Apollo en Daphne zou opduiken in zijn debuutroman *Kort Amerikaans*. De oorsprong van zijn kennis staat in het notitieboekje opgetekend: 'Daphne = Griekse nimf, veranderde toen Apollo haar vervolgde in een laurierboompje.' Verder noteerde hij jaartallen: 'Goethe 1749-1832', en weetjes: 'Havelaar geschreven en overgeschreven 17 sept. – 3 nov. 1859 in Prince Belge, Rue de la Montagne, Brussel.'⁶⁴

Hij was gulzig en leergierig. Jan las in die dagen de autobiografie van Benvenuto Cellini, boeken over de Griekse beeldhouwkunst en voor de tweede keer *Herfsttij der Middeleeuwen* van Johan Huizinga. De Leidse hoogleraar woonde in Oegstgeest. Hij

was in de oorlog eens samen met zijn jonge vrouw langs Jan gelopen, toen die in Poelgeest met een schetsboek op zijn knieën zat te tekenen. 'Daar werd over geroddeld indertijd. Een man van in de zeventig met een vrouw van vijfendertig.'⁶⁵ Huizinga was van achteren op Jan toegelopen, had een hand op zijn schouder gelegd terwijl hij de tekening bekeek en had gezegd: 'Jij zult nog van je doen spreken.'⁶⁶

Jan verlustigde zich bij een boek over Auguste Renoir als beeldhouwer. De smaak van de Franse kunstenaar was geheel de zijne. 'Dikke, volle vrouwtjes, met brede heupen, net rijpe peren. Ze zijn zo animaal, zo verrukkelijk aards dat je ze wel mooi moet vinden.'⁶⁷

Een van zijn docenten, de beeldhouwer Cor Hund, had hem aangeraden om toelatingsexamen te gaan doen voor de Rijksakademie in Amsterdam. Jan had grote waardering gehad voor Hund. Toen die voor het eerst het lokaal in de Haagse academie was binnengekomen, had hij, nog voor de leerlingen zich aan hem hadden kunnen voorstellen, gezegd: 'Wat is het hier een apenlucht. Gooi de ramen open.'⁶⁸

Dat bracht meteen wat struisheid terug in de lamlendige geleerden,⁶⁹ vond Jan. Nadat hij een jaar les van hem had gehad, raadt de Hund Jan aan om vóórt te gaan. Op de Rijksakademie zouden ze hem veel meer kunnen leren. Dus begon Jan zich fanatiek voor te bereiden op het examen. 'Dat is erg zwaar en je hebt meestal veel mededingers,' schreef hij aan Wim. 'Ieder jaar worden er maar 4 of 5 nieuwen toegelaten, de besten. Ik zal mijn best doen om erbij te horen. De academie is daar zoveel beter. En hoe heerlijk lijkt het me om een paar jaar in Amsterdam te wonen.'⁷⁰

Op 13 december 1947 kregen Jan en de hoogzwangere Maria thuis bezoek van Jan Vermeulen, die – zonder het van tevoren te vertellen – Hans Warren had meegebracht. Die noteerde in zijn dagboek een treffend verslag van het bezoek. 'Sibylle was wèrkelijk blij verrast, ik hoorde het aan haar spreken, zag het aan haar ogen. Vreemd was het, haar stem "Come in" te horen roepen nadat Jan V. op de kamerdeur had getikt. Ze was genesteld in een grote fau-

teuil, een van de grijsgebloemde die ik mij herinnerde van haar meisjeskamer in Goes. Haar monsterlijk dikke buik puilt (het kind was over tijd), ze droeg het haar onsierlijk op een toef laag in de nek, op verzoek van haar man, hoorde ik later.⁷¹

Hans Warren was tegenover Maria gaan zitten en had haar peilend aangekeken. 'Ondertussen,' schreef Warren, 'had ik kennis gemaakt met haar man, die bezig was zich te wassen (zaterdagavond in Holland) in een kast die tot kabinetje met vaste wastafel was omgebouwd. Jan V. riep: "Daar hebben we het natuurmens!" en ik vroeg, nogal vlot voor mijn doen: "Mag ik Tarzan zó begroeten?"'⁷²

Warren was behoorlijk onder de indruk van het natuurmens. 'Het was een mooie naakte jongen, nog bruin van de zomer, met een goedgebouwd lichaam, de borst ruig behaard tot aan de keel. Hij had een knap, maar haast zoetelijk gezicht, terwijl het profiel toch wel scherp was. Fijne neus, dunne lippen, iets onverzettelijks. Jong (22) en er nòg jonger uitziend wegens zijn glanzende blos, kersrode lippen en donkerblond krulhaar. Ik bekeek beurtelings hem en Sibylle, ik hoefde slechts schuin langs haar heen te kijken om hem te zien bewegen voor de spiegel in het kabinetje. Hij was erg aanwezig met zijn gespierde armen en schouders, lenige tors, sterke benen en niet minder sterke persoonlijkheid. Hij vroeg Sibylle om zijn rug te komen wassen, en ze was zo goed niet of ze moest daar staan boenen en wringen, terwijl hij haar zijn rug toeerde en zijn armen kinderlijk omhoog hief. Haar dikke buik en bijna moederlijk lachend gezicht bij dat werk. Ik had een beetje medelijden met haar, ze was getrouwd, zwanger, ze had moeten kiezen en leefde nu in die kamer vol mooie dingen en kunstvoorwerpen van dubieuze herkomst.'⁷³

Warren had 'niets' te vertellen, schreef hij in zijn dagboek. Er ontspon zich een politieke discussie waarin zij allemaal geweldig met vuisten in de lucht sloegen zonder iets te raken. Toen Jan 'verschoond' was door zijn zwangere bruid, kwam hij in jaeger borstrok, lange broek en sandalen bij hen op de bank zitten. Hij bleek in de politieke discussie de meest geëngageerde van hen allemaal.

‘Het was donker in het vertrek, ik kon zijn gezicht nu niet goed zien. We aten een appel, bleven niet lang.’⁷⁴

Maria liet Jan Vermeulen en Hans Warren uit. Ze liep met hen mee de trappen af naar de voordeur. Aan de kapstok zag Warren haar teddy mantel hangen, ingekort.

“Ja,” zei ze, “Jan draagt hem nu, met rits.”

“Dat staat zeker wel lief?”

“Sst,” deed ze, met een vinger op de lippen, de trap afgaand.’

In de vestibule vroeg Warren: “Ben je echt gelukkig?”

“Ja,” zei ze, me aankijkend.

“Ook met... (ik keek naar haar buik).”

“Ja.” Ze meende het. Dapper sloeg ze zich er door heen.’⁷⁵

In zijn dagboek mijmert Warren nog wat na over de man van zijn ex-geliefde: ‘Hij heeft een wat zangerige en bijna geaffecteerde stem, maar is een eenvoudige natuurjongen.’ Warren merkte op dat Wolkers de gewoonte had zijn beeldhouwwerken, of die nu half of geheel voltooid waren, kapot te slaan als ze hem niet bevielen. ‘Ik zag tot nu toe enkel lelijke olieverfschilderijen van hem (die hij dus niet vernietigt) en de dag erop las ik enkele van zijn niet slechte-niet goede liefdes-natuurgedichten, vrij kunstig van vorm, die slingerden over Jan Vermeulen’s bureau.’⁷⁶

Warren vond Wolkers een originele, ‘nog haast kinderlijke kerel’ met een onverzettelijke, krachtige kern. ‘Wie weet gaat het huwelijk tegen alle verwachtingen in goed als Sibylle en hij elkaar wat bij snoeien. Hij is rustiger geworden, zegt Jan V., S. lijkt me wat huiselijker en onderworpen.’⁷⁷

Het was de vraag of dat zo zou blijven.

‘Ik kon het niet aan,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, ‘het schoof allemaal te snel in elkaar. Het ene jaar liep ik nog met mijn kleine broer, het jaar daarop met mijn eigen kind. Er zat geen rust-pauze tussen, ik kon niet op adem komen. Het was of ik van de ene kooi in de andere werd gestopt.’⁷⁸

Dertig jaar later, toen hij weer terug was bij het huisje van Maria’s ouders in Oostkapelle, voelde Wolkers nog altijd de schok die de komst van het kind bij hem teweeg had gebracht. In zijn dag-

boek schreef hij: 'De zwangerschap van Maria. De wanhoop dat mijn leven voorbij was.'⁷⁹

Een braaf jongske

'Heden is de Prinses van enen Prins bevallen. Met deze regels uit een sprookjesgedicht van Gerrit Achterberg zeg ik je de geboorte aan van onzen zoon.' Zo begon Jan een brief aan Wim, nadat op 5 januari 1948 Erik Peter Wolkers was geboren. 'O, de Prinses maakt het goed, heel goed zelfs, en met de bevalling is Maria bovenmate gelukkig geweest. Ze heeft wel erge pijn gehad, zo erg, dat het zweet bij stromen langs haar gezicht liep en ze het uitgilde, maar voor het eerste kindje was het van zo korte duur dat zelfs de dokter er zijn verwondering over uitsprak. We wilden het jongske naar Multatuli noemen, maar Eduard is zo'n statige naam. We hebben hem nu Erik genoemd.'⁸⁰

Jan had de bevalling mooi gevonden, maar hij was ook bang geweest. 'Vreselijk om het lijden van je geliefde, het gekreun als van een stervend hertje als de ontsluitingsweeën beginnen, dat later, als het kindje voor de opening is, maar er nog niet door kan, aanzwelt tot radeloos geschreeuw. Maar daarna de onvergetelijke glimlach, als het kleintje, nog alleen maar met zijn hoofd buiten, begint te huilen. Die glimlach, die je alle angst van kort geleden doet vergeten, en die je op vrouwenportretten aantreft van Leonardo da Vinci. De glimlach van vrouwen die gebaard hebben en die het pas uit hen gekomen leven voor het eerst in hun armen houden, ook kan het de glimlach zijn van vrouwen die de huiveringwekkendste genietingen van het liefdesspel ondergaan. Ik ben de dokter dankbaar die mij toestond ook bij de bevalling Maria niet te verlaten. In de meeste ziekenhuizen wordt de man op het kritieke moment weggestuurd.'⁸¹

Jan was geschrokken dat zo'n groot kind uit een vrouw kon komen. Maar hij was opgelucht dat het allemaal goed was afgelopen.

Zo opgelucht, dat hij een nonnetje van vreugde optilde en met haar door de gang van het Elisabeth Ziekenhuis zwierde.⁸²

In *Werkkleding* schreef Wolkers bij de eerste foto waarop Erik is te zien: 'Als 't kindje binnenkomt lastert heel het huisgezin.'⁸³ Een ironische omkering van de regel 'Als 't kindje binnenkomt juicht heel het huisgezin' uit 'De familie Stastok' in Hildebrands *Camera Obscura*.

Jan was in de eerste weken vertederend blij met zijn 'jongske'. 'Hij heeft blond haar, weegt 7 pond (wat ons erg meeviel, daar Maria helemaal niet zo dik geworden was) en de kleur van zijn ogen, ja, Wim, dat in een volgende brief, want hij heeft het tot op heden niet de moeite waard gevonden ons aan te kijken.'⁸⁴ Maria begon Jan 'Dadi' te noemen.

Hij hield zijn vriend nauwgezet op de hoogte van de ontwikkeling van het kindje. 'De kleine Erik groeit hard. Hij is een erg braaf jongske, huilt weinig en drinkt veel. 's Nachts als ik wel eens wakker word, luister ik naar zijn ademhaling. Soms meen ik die niet te horen, dan glij ik geruisloos uit bed en word gerustgesteld door de warme lucht die uit zijn neusje langs mijn wang strijkt.'⁸⁵

Wim vond dat Jan in zijn brieven gewichtiger was gaan klinken door zijn prille vaderschap. 'Op de academie merkte ik dat ook,' schreef Jan. 'In het begin hebben velen zelfs de neiging om niet meer te tutoyeren, en je krijgt niet meer zo gauw een grote mond als de meningen verschillen. Dat is niet vreemd, als je denkt dat 99% van de mensen kleinburgerlijk van psyche is. Ze veranderen werkelijk, in houding, gebaren, manieren, door een huwelijk of het vaderschap. Ze kijken gewichtiger, lachen minder, enfin, al dat heerlijk jongensachtige verdwijnt. Dat is niet met mij het geval. Of dacht je me een gewichtigheid toe op hoger niveau? Zelfs wat dat betreft ben ik geloof ik in gebreke gebleven. Ik kan nog steeds naar alle mooie vrouwen op straat verliefd lachen, en als jonge meisjes in de Hout takken aan mij vragen af te plukken voor hun spel, beding ik een kus van ieder. Toen Maria met haar verjaardag graag gans at, ving ik er voor haar een in het hertenkamp. Je ziet wel dat ik mijn escapades na mijn huwelijk niet uitgebant-

nen heb. Het leven is zoveel mooier als je wat meer ruimte toekent aan je hart, ook in het dagelijks leven. Maar daar stoot je vaak je hoofd, dat ervaar ik dikwijls. Dat is de schaduwzijde die je als pur sang romanticus in deze tijd niet kunt ontlopen.’⁸⁶

Jan had zijn streken niet verloren, al eisten zijn vrouw en kind-je veel van zijn aandacht op. Dat was helemaal zo in maart, nadat Maria was geopereerd aan een van haar borsten, die ontstoken was geraakt door het voeden. ‘Ze ligt nu in het ziekenhuis en zal er nog waarschijnlijk een poos moeten blijven liggen. Het luierspoelen, eten koken, baby wassen en honderd andere huishoudelijke beslommingen is nu gelukkig afgelopen voor mij, en ik kan weer naar de academie, maar het ziekenhuis maakt ons straatarm. Vooral nu Maria dagelijks 8 inspuitingen met penicilline moet hebben. Ik heb natuurlijk nu alleen maar tijd haar ’s avonds te bezoeken. Ik neem dan boeken van de academie mee die haar interesseren.’⁸⁷

Zijn werk voor de kunstacademie vervulde hij nu eens plichtsgetrouw, dan weer ‘gooide hij de rotzooi aan de kant’⁸⁸ en liep de Leidse Hout in om er onder een boom een goed boek te gaan zitten lezen. Zo haalde hij – het uitleenbriefje is nog bewaard gebleven – op 21 juni *Het land van herkomst* van Du Perron uit de universiteitsbibliotheek⁸⁹ en las het vol bewondering. Hij vond het een meesterwerk. ‘De beschrijving van zijn jeugd in Indië, de natuurbeschrijvingen die meer topografisch dan lyrisch zijn, zijn met zulk een scherppte, zo psychologisch juist ook verbeeld, dat ik dit wel het mooiste gedeelte van zijn werk vind.’⁹⁰

Maar toen het toelatingsexamen voor de Rijksakademie in Amsterdam naderde, werkte hij een paar weken onafgebroken hard en serieus. Van 5 tot en met 9 juli 1948 deed hij examen. Hij moest een kop maken naar pleister en naar model en examen doen in perspectief en anatomie.⁹¹ ‘Het is niet vruchteloos geweest, ik ben geslaagd. Er waren 80 kandidaten; 7 schilders en maar 4 beeldhouwers zijn geslaagd.’⁹² Hij nam zich voor om snel een geschikt huis in Amsterdam te gaan zoeken.

De zorg voor zijn zoontje had Jan niet in de weg gestaan tij-

dens het studeren. 'De kleine Erik is zo wonderlijk lief, dat ieder hem prijst. Zelfs mensen die hem verscheidene dagen te logeren hebben gehad zeggen niet te weten hoe hij huilt. En ook ik moet hem erg hieromtrent roemen, hij hilde me nog nooit wakker! Wat dat betreft lijkt hij op Maria, want volgens mijn Moeder was ik vroeger onuitstaanbaar vervelend.'⁹³

In de zomer van 1948 ging het jonge gezin op vakantie naar het huisje van Maria's ouders in Oostkapelle. Elke dag gingen ze met de kleine Erik naar het strand. Ze lazen veel, wandelden en fietsen, en Jan maakte een aantal impressionistische, kleurige aquarellen. Van de paalhoofden in zee onder een felblauwe lucht bij Domburg en van de woeste, kronkelige en mossige bosschages in de duinen.

Het was niet het enige natuurschoon waar Jan door was geboeid. Hij had zijn oog laten vallen op een prachtig meisje op het strand, met wie hij daar, omringd door vrouw en kind en in de nabijheid van zijn schoonouders, niets kon beginnen. Het stemde hem moedeloos en machteloos. Hij liep 's nachts het strand op en schreeuwde naar de golven.

Jaren later zou hij door datzelfde gevoel van machteloosheid worden overvallen. Op 26 oktober 1972, zijn zevenenveertigste verjaardag, toen hij met zijn derde vrouw Karina langs Oostkapelle reed. 'Zie mezelf weer fietsen met mijn schilderspullen,' noteerde Wolkers in zijn dagboek. 'De schreeuw in het donker om dat meisje bij de zomerhuisjes. Ik zie dat meisje weer bloedduidelijk in haar rode wollen bikini. Haar bruine huid en haar navel in haar buikje. Als ik het tegen Karina zeg, van die schreeuw, zegt ze: "Verschrikkelijk." Ze heeft medelijden met me zoals ik me toen voelde. Het was toen 1948. Vierentwintig jaar later. In me is niet zoveel veranderd.'⁹⁴

Jan voelde zich in Zeeland gevangen. Hij keerde terug naar Leiden, terwijl Maria met Erik nog een paar weken achterbleef. Pas een paar dagen later kwam Jan ertoe om zijn vrouw te schrijven. 'M'n heimwee is verdwenen, want hier verlangde ik naar,' schreef hij. 'Naar deze kamer met het uitzicht op Poelgeest dat nu

in een tere ochtendnevel ligt, de dahlia's tussen het natter wordende groen, zo herfstig al. Naar het uitzicht rechts over de polder met de blauw-grijze einder waar je met zo'n vreemd verlangen in kunt staren. Naar onze boeken die ik strelen kan met dezelfde liefde als het hoofd van ons zoontje. Naar het vreemde, het mooie Griekse kopje, het torsje voor de donkergroene boeken van Multatuli. Je zei me eens dat het je toescheen dat de lucht daar op Walcheren vetter was dan hier. Dat constateer ik nu ook. Het is net of de lucht hier ijler is, minder vruchtbaar. Als het verbeelding is, lopen in ieder geval onze verbeeldingen parallel.⁹⁵

Jan vond het heerlijk, schreef hij, dat Maria en het kindje nog een paar mooie, zomerse dagen in het verschiep hadden. 'Nu kan het jongetje nog heerlijk bruinen, en jij ook hoor! Ik wil je niet dan met een nog bruinere toet en nog bruiner borstvlakje terugzien dan toen ik je verliet. Heb je nog iets gedetermineerd of gedroogd? Droog in die tussentijd eens een paar mooie exemplaren, en overtuig me van je kunde, dat ik het gerust aan je kan overlaten in 't vervolg!'⁹⁶

Hij vroeg zich natuurlijk af hoe het zijn zoontje verging. 'Hoe maakt de kleine Erik-Peter het? Is hij nog steeds zoet? Of heeft de verwenning der huisgenoten een dusdanige invloed op het mannetje dat hij onhandelbaar wordt? Dat zou toch jammer zijn. En hoe gaat het met Puut's buikje? Wees maar voorzichtig met die pilletjes, lieve!'⁹⁷

'O Puut,' schreef Jan met het oog op de lessen aan de Rijksakademie die in het najaar gingen beginnen, 'ik verlang er zo naar om hard te gaan werken. Als we toch niet gauw iets in Amsterdam vinden, lieve, wat zal dat ellendig zijn. Maar we gaan desnoods de hele Septembermaand dag aan dag zoeken.'⁹⁸

Aan het einde van de brief schemerde door waarom Jan eerder was vertrokken uit Zeeland. 'En waarom schrijf ik nu niet het belangrijkste, dat ik naar je verlang, dat ik met je wil lopen door de herfstlanen en je wil horen praten tegen ons kindje nu ik aan tafel zit. Dat ik zielsveel van je houd, ondanks ieder klein verraad, dat het maar kleine fysieke bijkomstigheden zijn. Want er zijn vele

manieren om even diep gelukkig te wezen buiten elkander om, maar voor ons beiden is er maar één manier om behoorlijk te leven, dat is naast elkaar.

Ik ga nu eindigen, lieve Miep. En de kleine amourette, vraag je je af, waarom vertel je me daar niets van? Die is er niet, en wat niet is kan niet ge/verteld worden. Wel ben ik erg ontroerd door een meisje dat ik een paar keer ontmoette met zo'n mooi kapsel en zo'n mooi kopje. Maar het ontroerde me niet verder dan de modeltafel of het bed. Als ik aan jou denk, liefste, het is misschien sentimenteel, maar ik huil, ik verlang naar je.⁹⁹

Oproerkraaier

In 1948 logeerde Jan een paar dagen bij Laura Meursing, een medeleerlinge aan de Haagse Academie van Beeldende Kunsten. Laura was in november 1946 getrouwd met de vijftien jaar oudere schilder, fotograaf en dichter Chris van Geel. 'De 29ste trouwen we,' schreef Laura aan Jan op 12 november van dat jaar, 'en word ik dus mevrouw van Geel. Ik vind het zo vreemd, en kan het me niet voorstellen. Voor "kindertjesindesoep" hoef ik niet bang te zijn, die willen we voorlopig niet hebben. Chris zegt dat hij genoeg heeft aan één kind en daar bedoelt hij mij mee!'¹⁰⁰

Toch kregen Laura en Chris in 1948 een zoon, Chrisje. Ze woonden in een prachtige atelierwoning op een duin bij het Noord-Hollandse kustplaatsje Groet. Het huis had behoord aan de beeldhouwer John Raedecker – met wie Van Geel na de oorlog zijn Amsterdamse huis had geruild – en was nog verbouwd naar ontwerp van de architect J.J.P. Oud.

'Ik ben erg gelukkig hier in mijn huisje aan de duinen en bezit een ongekende rust,' schreef Laura aan Jan. 'Ik ben zelfs hard op weg om mensenschuw te worden. Door de dennen en de dennenbosjes te dwalen, alleen of met z'n beiden. Uren langs het strand te dolen met je gedachten en te luisteren naar die eeuwige zang, 't is

alles even heerlijk. Ik ben zo dankbaar dat ik ervan kan genieten. Kan je niet eens een weekend komen, 't is hier ook wel iets voor jou.'¹⁰¹

En dat had hij gedaan. Jan was naar Groet gereden op de Peugeot-fiets die hij het jaar tevoren, toen hij nog altijd geen geld had om op en neer te reizen naar de academie in Den Haag, van Jan Vermeulen had gekregen. Vermeulen had hem tweehonderd gulden gegeven om de fiets te kopen.

Toen Jan in Groet aankwam, nam Van Geel de fiets van Jan over en fietste ermee weg de duinen in. 'Dan kunnen jullie lekker neuken,' riep Van Geel, terwijl hij wegfietste en knikte naar Jan en Laura, die net naar buiten was komen lopen. Van zo'n verhouding was geen sprake. Wel van oprechte vriendschap.¹⁰²

Tijdens het bezoek aan Groet liet Chris van Geel hem een foto zien die Emiel van Moerkerken tijdens de oorlog had gemaakt. 'Een foto van zijn lid in erectie met een brandende lucifer uit de pispuis, wat me een vrij gecompliceerde manier lijkt om iemand een vuurtje te geven.'¹⁰³ Wolkers gebruikte die scène later in *De walgvogel*, waar hij een Indische jongen, die Harry Sarno heet, dezelfde truc laat uithalen. Als huiveringwekkende finale van de truc pist Harry de brandende lucifer in zijn lul uit 'voordat het vlammetje bij de paarse punt was'.¹⁰⁴

Ook Karel Appel was daar in de buurt aan het schilderen. 'Vooralsnog zonder Cobra in de penseelvoering,' herinnerde Wolkers zich. 'Een giechel van een donkerharig vrouwspersoon hing lustig het model uit, languissant leunend over de onderdeur van een schilderachtig daglonershuisje.'¹⁰⁵

Van Chris van Geel hoorde Jan verhalen over Adriaan Roland Holst, de dichter die niet ver daarvandaan in Bergen woonde. 'Ach, hij verzoent je met de haute bourgeoisie,'¹⁰⁶ zou Van Geel hebben gezegd. Vele jaren later, toen Wolkers Roland Holst zelf ontmoette, zei die op zijn beurt over Chris van Geel: 'Die man doet zich voor of hij een huis met renstal tot zijn beschikking heeft.'¹⁰⁷

Zo raakte Jan voor het eerst echt buiten de directe omgeving

waarin hij was opgegroeid en in kringen van kunstenaars en bohemians. Die wereld ging langzaam voor hem open toen hij in september 1948 lessen ging volgen aan de Rijksakademie aan de Stadhouderskade in Amsterdam. Toch doet het verslag dat Jan aan Wim deed van zijn eerste Amsterdamse weken allerm minst aan als een spannend avontuur. Eerder als een kleinburgerlijk tafereeltje.

‘s Morgens sta ik om 6 uur op, maak gauw de kachel aan, en ga dan tot 7 uur lezen. Dan thee zetten, mijn brood klaarmaken, Maria het ontbijt brengen. (Vroeger maakte Maria mijn brood klaar, maar de ochtenden zijn nu al zo koud, en ze ziet de laatste tijd er niet zo best uit, dat ik haar verboden heb voor negen uur uit bed te komen.) Daarna mijn zoontje zijn fles brengen. Meestal slaapt hij dan nog, maar soms ook verwelkomt hij me met luide kreten. Het is iedere morgen weer een genot voor me om de speen in dat grage mondje te stoppen. Dan, als ik hem niet al te lang blijf knuffelen, kan ik rustig naar de trein lopen, nagewuifd door Maria. Iedere ochtend glijdt mijn blik vanuit de trein over Poelgeest dat zwart is van de regen of fijn-grijs in de mist. Dan denk ik eraan hoe heerlijk naïef ik daar als puber heb lopen dromen.’¹⁰⁸

In de trein studeerde hij braaf op zijn Engels. ‘Dan met de tram door Amsterdam naar de Stadhouderskade waar de academie staat. Op de ateliers hangt altijd een zurige humuslucht die van de kleidoeken afkomt die ons werk nat houden. We werken op dit ogenblik aan een naakt meisje met borsten als ballonnen. Maar het is erg mooi en ze staat met zo’n prachtige balans. Tussen de middag ga ik naar een tentoonstelling of lees op een rustig plaatsje een boek.’¹⁰⁹

Na de middaglessen kwam Jan met de trein van kwart voor vijf weer in Leiden aan. ‘Maria wacht me dan op aan het station. Onderweg vraag ik haar of het jongetje lief is geweest, of ze zich niet al te vermoeid heeft. Thuis staat het jongetje in de box, en voordat we eten ga ik nog een uurtje met hem sollen. Hij mag op mijn schouders zitten en dan rijden we de kamer door, stilstaand bij alles wat hij mooi vind. Maar het is afgelopen met de pret als Maria met het avondeten binnenkomt. Na het eten gaan we gezellig om

de kachel zitten, en lees ik een stuk uit de bijbel aan Maria voor. Daarna pakt ieder een boek en gaat zelf lezen, of ik ga werken op de achterkamer die nu als atelier is ingericht.’¹¹⁰

Op de Rijksakademie sijpelde de moderniteit nog maar mondjesmaat binnen. Men werkte er nog net zo als in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw, toen Toorop, Breitner en later Sluijters er schoolgingen. Ambachtelijk en naar de natuur. Men streefde ernaar om technisch begaafde kunstenaars af te leveren. En dat beviel niet iedereen. Karel Appel, leerling in de jaren veertig, was er gedesilluseerd vertrokken vanwege het gebrek aan vernieuwingszin. ‘Op de akademie,’ verklaarde Appel, ‘leer je niet schilderen.’¹¹¹

Maar Wolkers waardeerde juist de traditionele ambachtelijkheid. Hij leerde er in steen en hout te hakken, bekwaamde zich in gips- en bronsgieten. En ’s avonds tekende hij naar model onder leiding van de lectoren J.J. Rovers en J.M. Luttge.¹¹² ‘De colleges kunstgeschiedenis,’ schreef Wolkers in zijn herinneringen aan zijn tijd aan de Rijksakademie, ‘werden gegeven door professor van der Pluym, een kleine, wereldvreemd ogende man met een zware baard die ook niet tot zijn lengte toe deed, gekleed in een onberispelijk zwart pakje die me altijd aan een figuur uit *Zéro de Conduite* van Jean Vigo deed denken, een film waar in die tijd bijna iedere nachtvoorstelling van *De Filmliga* in *Kriterion* mee begon. Omdat de Grieken al wisten dat rechte lijnen zich gebogen kunnen voordoen en ze die daarom bol of hol uitvoerden, moesten wij altijd gaan kijken naar de torenspits van de kerk op de hoek van de Amstel en de Ceintuurbaan. Omdat de bolling daar iets te royaal berekend was leek het of de torenwanden door een aantal giganten naar buiten werden gedrukt.’¹¹³

Na een jaar werd Van der Pluym vervangen door professor Van Tienen, ‘een verfijnde rococo-homoseksueel met een blank gezicht alsof het gepoederd was in de gipskelder, die niet alleen voortreffelijk kunstgeschiedenis, iconografie en kostuumkunde doceerde maar ons ook les gaf in de italiaanse taal, die hij zo fraai uitsprak dat Italianen dachten dat hij uit Florence kwam, waar het zuiverst

italiaans schijnt te worden gesproken. Hij nam ook de moeite om ons les in het latijn te geven, omdat hij vond dat we niet alleen opschriften op romeinse monumenten moesten kunnen ontcijferen, maar ook zelf, als we ooit een opdracht zouden krijgen om een grafmonument te vervaardigen een latijnse spreuk erbij moesten kunnen bedenken. *Spero meliora*, zeker.’¹¹⁴

‘Ik hoop op betere tijden,’ luidt de vertaling.

Zijn belangrijkste leraar op de academie was de beeldhouwer en jonge professor Piet Esser, zoon van de schrijver en criticus Maurits Esser. Van hem zou hij wel vijf jaar lang achtentwintig uur les in de week krijgen.¹¹⁵ Esser was zelf aan de Rijksakademie opgeleid, had in 1938 de zilveren Prix de Rome ontvangen en was in 1947 de hoogleraar beeldhouwkunst Jan Bronner, zijn eigen leermeester, opgevolgd. Samen met zijn vrouw Dora – een goede aquarelliste – had Esser deel uitgemaakt van het kunstenaarsverzet. Na de oorlog had hij opdrachten gekregen voor twee oorlogsmonumenten: het bevrijdingsmonument in Ede en het verzetsmonument in Hilversum.

Esser werkte als beeldhouwer en portrettist aanvankelijk geheel in figuratieve stijl van de Rijksakademie, maar had zich laten inspireren door de bezoeken die hij in 1947 bracht aan het Musée Rodin in Parijs en aan het oude atelier van Antoine Bourdelle. Na die reis voegde Esser enkele abstracte elementen toe aan zijn beelden, maar hij bleef een beeldhouwer die op traditionele wijze vitale, sprekende portretten, beelden en bustes maakte.

Een hele generatie jonge beeldhouwers zou door Piet Esser worden opgeleid. Hij was een ambitieuze en studieuze man, een intellectueel onder de beeldhouwers, die zeer actief was als bestuurder en organisator. Esser stond midden in het kunstenaarsleven en was bevriend met de belangrijkste beeldhouwers van zijn tijd. Ook Esser was in Groet geweest en kende John Raedeker persoonlijk.

‘Op de academie gaat het goed met mijn werk,’ schreef Jan aan Wim in maart 1949, ‘voor mijn gevoel ga ik hard vooruit. Op het ogenblik maken we een staande man, een van de ergste misdadi-

gerstypen die ik ooit zag. Maar het is ontzaglijk mooi. Een beestachtig masker met als grondvorm een schedel die, als men hem vond, toegeschreven zou worden aan de Neanderthals. Een vreemde, ingedeukte romp op een paar slappe onwilskrachtige benen. Maar het is schitterend van beestachtige menselijkheid. Mijn medeleerlingen kunnen maar niet begrijpen dat ik het zo mooi vind. Ze boetsen liever van die ideale vrouwtjes die ondertussen hun zinnen strelen. Hiervoor gaf professor Esser ons een opdracht voor het maken van musicerende mensen. Het resultaat van mij heeft hij nogal geprezen.’¹¹⁶

Jans verhouding tot Esser was goed, al vond de leerling zijn meester een tikje hooghartig. Ook Ek van Zanten, een acht jaar jongere medeleerling van Jan – Ek kwam al op vijftienjarige leeftijd in het klasje van vijf studenten op de Rijksakademie –, vond Esser een goede docent, maar niet vrij van ijdeluiterij. De leerlingen vonden het vreemd dat Esser zo koketteerde met zijn kennis, maar weinig gevoel had voor de fysieke en ambachtelijke kant van het beeldhouwen. ‘Hij doet net of hij geen gips kan aanmaken,’ zei Jan tegen Ek over Esser. De professor had in de klas gezegd: ‘Het maken van een gipsmodel door een beeldhouwer moet niet meer tijd nemen dan voor een schrijver het slijpen van zijn potlood.’¹¹⁷

De relatie tussen Jan en zijn medestudenten stond nogal eens onder spanning. ‘Jan zat de modellen schaamteloos aan te kijken,’ zegt Van Zanten. ‘Hij vroeg ze mee uit, ging ermee wandelen, zoenen en wie weet nog veel meer. Sommige modellen waren daar niet van gediend. Maar degenen die erop ingingen en een affaire met hem begonnen, werden door Jan al snel weer aan de kant gezet. Dan werd zo’n model boos of verdrietig en haakte huilend af – en konden wij onze schetsen of beelden wel vergeten. Dus zeiden we: “Denk erom Jan, geen grappen met onze modellen.”’¹¹⁸

Maar die haalde hij wel uit. In *Turks fruit* zit een scène waarin de ik-figuur vertelt dat hij op de academie een blond naaktmodel in de kleibak had gestopt en haar helemaal met vette grijze troep had ingesmeerd. ‘Ze had gekird en gebeten en zich wel een uur

lang in allerlei wulpse houdingen bij het fonteintje af staan wrijven aan oude stofjassen. Ik vertelde er niet bij dat ze wel wraak had genomen. Lekkere wraak. Want toen iedereen weg was had ze me ineens tegen de muur gedrukt en was me daar ter plaatse gaan afrukken. En toen het zaad kwam had ze het met een slappe krachtige beweging van haar hand op de grond gekwakt en gezegd: "Zo!" Toen was ze met haar schoudertas zwaaiend het lokaal uitgelopen.¹¹⁹

Typisch Jan, vindt Van Zanten.¹²⁰

Er ontstond geregeld een geërgerde sfeer tussen Wolkers en zijn medeleerlingen, door zijn vrijpostige gedrag én de onverschrokken wijze waarop hij stelling nam in de discussies die binnen en buiten de lessen plaatsvonden. Tussen de middag deed hij daar al snel niet meer aan mee omdat hij met verschillende medestudenten ruzie kreeg.

'De een mijdt me,' schreef Jan aan Wim, 'omdat hij de naam heeft veel van literatuur af te weten maar waar ik meer van weet, en hij dus bang voor degradatie is. Een ander heeft me uitgescholden en strooit onwaarheden achter mijn rug rond, omdat hij denkt dat ik een amourette met Eva wil beginnen omdat ik wel eens met haar wandel. Eva wil me nu ook liever niet meer zien omdat ze bang is dat ze verliefd op me wordt, en dat mag niet, nietwaar, op een getrouwd persoon. Dan is er nog zo'n historisch materialistische trut die vindt dat ik te vaak "godverdomme" zeg. Je begrijpt dat dat me prikkelt om het nog vaker te zeggen. Zelfs de historisch materialisten zijn hier verdomme calvinistisch. Maar je merkt aan dit alles wel dat ik meer berucht dan beroemd ben.'¹²¹

Als het om de politiek ging, had Jan het hart op de tong. Hij was fel links. Hij stond net zo pal voor de communisten als zijn vader thuis voor de confessionelen had gestaan. En met hetzelfde onwrikbare temperament. Op de academie in Den Haag, waar de meeste van zijn medeleerlingen het communisme aanhingen, had hij 's nachts geholpen om biljetten op te plakken met 'Stemt rood; kiest communisten!'

'Het is fijn,' schreef hij aan Wim, 'om voor zo'n aards geluk dat

onbereikbaar is en toch weer niet onbereikbaar, te werken. Ik zou graag communist worden, na al wat ik er van gelezen, gezien en gehoord heb lijkt het mij op 't ogenblik het beste, en dan, ze zijn op 't ogenblik degenen die het moeilijk hebben, waar men de neus voor ophaalt, en dat alleen al trekt me. Maar ik ben zo bang dat ik eerder een schande dan een eer voor die partij zou zijn, want het is zo moeilijk om consequent te blijven, vooral voor mij. En ergens is consequentie in wezen misschien een zekere graad van domheid, al hoewel een sublieme domheid.^{'122}

Jan was diep verontwaardigd over de wrede koloniale oorlog die Nederland na de capitulatie van Japan was begonnen in Indonesië onder de veelbetekenende naam 'Operatie Product' of, in tweede instantie, onder de quasigeruststellende titel 'politieonele acties'. 'Een hele generatie jongemannen,' schreef Wolkers in 'Zwarte bevrijding', 'die broodnodig was bij de wederopbouw van ons land, raakte erdoor ontworteld, vele duizenden zijn door de ploertige domheid van de politici uit die tijd zinloos gesneuveld in de modder van de sawahs, de gezinnen waar ze uit kwamen tot op de dag van vandaag in rouw gedompeld.'¹²³

In zijn verontwaardiging werd Jan nog altijd gevoed door Jacques de Vink, de Spartacuscommunist. Bij De Vink thuis waren geregeld bijeenkomsten van Nederlandse en Indonesische studenten en arbeiders om te bespreken hoe het protest tegen de vuile oorlog in de gordel van smaragd vorm moest krijgen.

De brieven van Wim en de berichten van andere vrienden en familieleden die het vaderland dienden in 'Ons Indië' – ook Jans broer Han was daar onder de wapenen – verontrustten hem hevig. Wim schreef hem hoe onbarmhartig het toeging op patrouille. 'Als er ergens vandaan op ons onderdeel geschoten wordt, drijven we al het volk dat op de sawahs werkt bij elkaar. Degene die geen werkhanden heeft wordt op de vlucht doodgeschoten.'¹²⁴

En: 'Die zenuwlijer van een Kees heeft vorige week een jongetje van amper tien van een sawahdijkje geschoten. Met zijn sten spoot hij het kereltje zijn lijf finaal aan flarden. Dat kind probeerde nog met zijn handen zijn darmen bij elkaar te graaien en weg te

kruipen, maar toen zakte het tussen de rijst die hij aan het planten was in de modder weg. “Moeten ze zand eten tot ik Gouverneur-Generaal ben? Vervloekt.” “Er is geen individu die niet zou worden gehouden voor misdadig, indien hij zich veroorloofde wat de Staat zich veroorlooft.”¹²⁵

Het maakte hem razend. Samen met Jacques de Vink kalkte hij 's nachts op Leidse muren: ‘Rijst per Spoor’, naar Generaal Simon Spoor, de legercommandant die de Nederlandse troepen in Indonesië genadeloos liet optreden tegen de plaatselijke bevolking.¹²⁶ Of ze kalkten ‘Beul & Dreess – in koloniale waren’, en schreven de laatste letter van de naam van de latere premier met een ss-teken.¹²⁷

In december 1948 belegde Jans jeugdvriend Hans van Straten samen met enkele anderen in een gebouw van de Leidse Universiteit op het Rapenburg 6 een protestvergadering tegen de tweede politionele actie. ‘Dit had,’ herinnerde Van Straten zich, ‘natuurlijk niet het geringste effect, maar verwekte wel de nodige beroering in het reactionaire bolwerk, dat de Leidse studentenwereld toen nog was. [...] Uit die vergadering, waar een eigenaardige sfeer heerste omdat zich onder het niet zeer uitgebreide publiek zeker vijf of zes agenten bevonden van de BVD en enkele particuliere inlichtingendiensten, is een dispuut voortgekomen dat zich ook openstelde voor niet-studenten. Jan Vermeulen en Jan Wolkers traden onmiddellijk toe, de laatste stelde bovendien spontaan zijn atelier ter beschikking van de revolutie.’¹²⁸

In het ‘discussieorgaan’ *Socialistische Stemmen* stond vermeld dat op vrijdag 30 september 1949 om acht uur een discussiebijeenkomst zou plaatsvinden ten huize van Jan Wolkers, Rijnsburgerweg 151.¹²⁹ De huiseigenaar zag de aangekondigde bijeenkomst met argusogen aan en dreigde de politie te bellen.¹³⁰

‘Toen je ploert,’ schreef Wolkers in *De onverbiddelijke tijd*, ‘die zo rechts was als de wijzers van de klok, in dat vodje papier had gelezen dat er op het zolderkamertje dat hij aan je verhuurd had een discussiebijeenkomst zou plaatsvinden, stond hij op de bewuste avond met een verbeterd gezicht onder aan de trap bezoekers te tel-

len, want volgens hem stond in de politieverordening dat als er meer dan twintig personen aanwezig waren het een openbare vergadering was zodat je een vergunning nodig had. Hij zou ons er dan alsnog uit laten zetten, want Indië verloren, rampspoed geboren. Hij kwam die avond niet verder dan negentien zodat hij mokkend kon afdruipen op zijn versleten pantoffels.¹³¹

Een geboren polygamist

Wolkers deed zijn best om het kleine huis aan de Rijnsburgerweg zo in te richten dat zijn gezin en hij er zo goed mogelijk konden leven en werken. Hij schilderde de wanden 'warm grijs' en onderdrukte zijn hartstocht om de boel erg vol te proppen: 'Een schaarse tekening aan de wand in sepia van de dikke eik in Poelgeest, een enkele reproductie van het vliegend hert van Dürer, een geraamte van een groot tropisch blad, een middeleeuws reliëf en een bekken, dat is alles, op de tafel en de boekenkast na, wat de bekleding van de kamer uitmaakt. Vooral Maria geniet van de heerlijke ruimte die ze er heeft, en ik kan er zelfs de weekenden nog werken. We hebben op het ogenblik geurige seringen in de kamer en een paar prachtige veldboeketten met adderwortel en pas ontloken esdoornblad dat Venetiaans rood is. Door het schrijven heen luister ik zo nu en dan naar het schril weemoedige schreeuwen van pauwen in de verte, of een trein waarvan het geluid langzaam wegstertft. Maria zit vlak bij me te lezen, het is zo heerlijk rustig, niets dan het krassen van mijn pen, de pauwen en het geritsel van een blad als Maria er een omslaat hoor ik. Ik voel me gelukkig.'¹³²

In een brief van een maand eerder had hij zich verbaasd over zijn innerlijke rust en zijn kalme leventje met vrouw en kind. 'Het leven is tot op heden wel goed voor ons, en er zijn momenten dat ik mij zo rustig voel en harmonisch, dat ik denk, ben ik dit wel, ik, die altijd zo nerveus en zenuwachtig was?'¹³³

Jan wilde vooral zichzelf ervan overtuigen dat hij in ideale om-

standigheden verkeerde. Maar in feite leverden zijn vrijheidszucht en seksuele drift hem veel problemen op. De arme, brave Wim bekende Jan in een brief van maart 1948 dat hij niet de enige was. Wim had zich, moedeloos van het eindeloze uitstel van zijn terugkeer naar Nederland, in een aangeschoten bui 'afgegeven aan een soortement straatmadelief'.¹³⁴ En was er een tijdlang kapot van geweest. Hij wentelde zich in berouw en zelfverwijt.

Jan was blij dat hij niet zo'n streng geweten had. 'Ik zou, als dat mogelijk was, iedere maand mijzelf voor mijn kop schieten. Aan de andere kant vind ik het jammer, want het is mooi en goed om monogaam te leven. Maar ik kan het niet, ik ben een libertijn, een geboren polygamist. En ik geloof niet dat dat een kwestie is van wilskracht, maar van libido sexualis. Ik beheers me genoeg, als dat niet zo was lag ik qua geslachtsdrift – en de mogelijkheden zijn er ook voor mij wat ik geen te onderschatten factor vind (ik heb namelijk tegenwoordig veel seks-appeal) – iedere week een paar keer bij een andere vrouw in bed. Maar zo nu en dan heb ik een romantisch liefdesavontuur nodig, en, dit zal je misschien bevreemden, niet alleen dat het mijn verhouding met Maria niet schaadt maar het komt die zelfs ten goede. Dit klinkt misschien paradoxaal maar psychologisch is dit volkomen te begrijpen. Niets is zo slecht en ondermijnend voor de verhouding tussen twee mensen als geknotte geslachtsdrift, ook met derden. En Maria is een verstandige vrouw die al deze dingen gelukkig begrijpt. Slechts eenmaal hebben we over een dergelijk avontuur een scène gehad, die we na de zaak redelijk besproken te hebben beiden belachelijk vonden.'¹³⁵

Jan stelde de zaken hier eenvoudiger voor dan ze waren. Uit zijn brieven aan Maria blijkt dat zijn erotische losbandigheid haar veel verdriet deed. In januari 1949, nadat zij gezamenlijk de kerstdagen in Goes hadden doorgebracht en Maria met Erik, zoals zo vaak, nog wat langer bij haar ouders bleef logeren, schreef Jan haar uit Leiden: 'Waarom ervaar ik pas als ik van je gescheiden ben, hoeveel en hoe zuiver ik je liefheb, en als ik bij je ben doe ik je zoveel pijn, en ben ik vaak zo grof en ruw voor je. Moet ik me-

zelf niet volkomen verachten dat ik de wilskracht mis om in het dagelijks leven zo voor je te zijn als ik in m'n dromen voor je ben, dat ik mezelf zo de dupe laat worden van de realiteit. Ik geloof dat dit allemaal voortvloeit uit een soort levensmoeheid die m'n vitaliteit volkomen ondermijnd heeft, die m'n idealisme in m'n eigen ogen belachelijk maakt. En nu schrijf ik je met lege, moede handen, zo arm, zo arm, dat ik me wanhopig vastklem aan de gevoelens die ik voor jou en het kind heb, de enige gevoelens die me nog warm maken. Maar is dat genoeg om iedere dag sterk het leven tegemoet te gaan? Is het leven niet walgelijk en vermoeiend, en valt het niet als een donkere schaduw over dat, waar we in onze puberteit van droomden dat het de zin van het leven was, maar nu zo armzalig ineengeschrompeld, wat warme sintels tussen de as.^{'136}

Tot Jans grote schrik bleek er, 'preservatieven ten spijt', een tweede kind op komst. 'In het begin vonden we het erg beroerd, want financieel staan we er niet zo goed voor. En voor het fysiek van Maria is het ook niet al te best zo vlug na de eerste. [...] Maria rust veel, ik neem gedeeltelijk de huishouding waar. We hopen nu maar dat het een meisje is, een Evaatje. En daarna zal het erg oppassen zijn, want als je je maar eenmaal vergist heb je er een zoon of dochter bij. Ik denk er hard over om me te laten steriliseren.'¹³⁷

Wim keek er vreemd van op. 'Begrijp me goed Jan, omdat de tijd in Holland zo ontzettend snel blijkt te gaan, terwijl hij hier voor ons absoluut stil staat. Dat is natuurlijk inbeelding, maar inbeelding doet vaak werkelijker aan dan de werkelijkheid zelf. Maar wat zit ik te orakelen. Ik hoop van harte dat ook dit keer alles goed zal gaan voor jullie. Niettemin lopen onze wegen wel ver uiteen, jij eerder dubbels vader, en mijn persoontje nog altijd een ver weggestopte verloofde jongeling.'¹³⁸

Op 2 oktober 1949, keerde Wim terug naar Nederland. Greetje, zijn verloofde, haalde Wim op in Hoek van Holland. Ze kon hem niet ontdekken aan de reling van het oude, gehavende en verroeste schip dat hem in vier weken uit Indonesië had terugge-

bracht. Hij was in slaap gevallen in het ruim. 'Ik kreeg een geheel andere man terug dan die was vertrokken,' herinnert Greetje de Kler zich meer dan zestig jaar later. 'Hij had veel verschrikkelijks gezien. Hij was ernstiger, minder naïef.'¹³⁹

Wim had uit Indonesië cadeautjes voor Jan meegebracht. Maar de vonk van de oude vriendschap leek gedoofd. 'Wim had er geen behoefte meer aan om Jan nog al te veel te zien,' zegt Greetje. 'Jan behoorde tot het terrein van zijn jeugd, en dat terrein had hij afgesloten. Ik denk dat Wim bang was om opnieuw onder de troeblerende invloed van Jan te komen staan. Jan was zo dominant.'¹⁴⁰

Toen Wim voet aan Hollandse wal zette, was Jan alweer een halfjaar voor de tweede maal vader geworden. Op 26 mei 1949 werd inderdaad een 'Evaatje' geboren: Eva Maria Wolkers. In een brief vlak na de geboorte van Eva had Wim de Kler aan Jan gevraagd of zijn dubbele vaderschap hem niet het gevoel van ouderdom gaf. 'Voor mijn gevoel,' antwoordde Jan, 'kan ik zelfs niet begrijpen dat ik in de herfst 24 jaar word, laat staan dat ik vader ben met al de verantwoording van dien. Ergens blijf ik steeds een jongen van 18 jaar. Romantisch, idealistisch, monomaan en verrukkelijk onbezonnen.'¹⁴¹

Daar sloeg hij de spijker op z'n kop. Jan handhaafde zijn vrije levensstijl. Bij de geboorte van Eva was hij niet aanwezig. 'Jan was die avond op stap met een andere vrouw,' herinnert Janna Wolkers zich. 'Mijn moeder was woedend en sprak er fluisterend over tegen mijn zuster Riek. En die vertelde het weer aan mij.'¹⁴²

Jan en Maria waren niet goed tegen het ouderschap opgewassen. Hij bleef onrustig, zoekend, ambitieus in zijn beeldhouwwerk voor de academie. De zorg voor twee kleine kinderen was daarmee lastig verenigbaar. Zij was dromerig, en lag niet zelden languissant op de canapé te kwijnen, slapen, lezen of roken. De kleintjes liet ze geregeld aan haar aandacht ontsnappen.

Op een dag was Jan thuisgekomen en zag Erik in de dakgoot kruipen. Die had, toen zijn moeder even niet oplette, het raam geopend en was naar buiten gestapt. Jan was de twee lange trappen

op gestormd, was naar het raam gevlogen en had het jongetje van een wisse dood gered. Het voorval haalde Jan later, ook in het bijzijn van Erik, vaak aan om Maria te verwijten dat ze niet op haar kinderen lette. 'Zie je wel.'¹⁴³ Hij wist dat hij de kinderen niet aan Maria kon overlaten. Maar hij deed het wel.

Maria's indolentie begon Jan, die zelf overstroomde van energie, steeds meer te irriteren. Erik vond zijn moeder als klein jongetje al 'een luie sodemieter'. Toen Maria weer eens in slaap was gevallen op de bank, maakte Jan haar wakker door een steelpannetje water over haar hoofd uit te gieten. 'Dat hielp ook niet,' zegt Eric Wolkers, die zich in de puberteit Eric met een c was gaan noemen. 'Jan had geen begrip voor wie mijn moeder was en hoe zij was opgegroeid, in weelde, met altijd een meisje in de buurt. Ze kwam uit een totaal ander milieu dan Jan. Ze kon het harde werken niet opbrengen.'¹⁴⁴

Jan onttrok zich aan zijn verantwoordelijkheden. Toen Maria in de zomer van '49 met Erik en Eva naar Oostkapelle vertrok, bleef hij thuis in Leiden. 'Ik kom net van een fietstocht langs zee en door de duinen terug,' schreef hij haar. 'Het was zo prachtig zeg, met een begin van nevel in de duinpannen en de zee ruiste zo typisch in het schemer. Het is nu Dinsdagavond 9 uur. Ik zal je gaan vertellen wat ik de afgelopen dagen alzo gedaan heb. Zondag ben ik al vroeg de Hout in gegaan met dat boek van Sartre.'¹⁴⁵ Op de bank aan de vijver heb ik het uitgelezen. Wat heb ik genoten van dat boek; ik las zelden een boek met zoveel sfeer, en waaruit de mensen zo levend te voorschijn komen. Vooral Ivich vind ik meesterlik beschreven. Na het lezen ben ik koffie gaan drinken in het huisje – wat ik, zolang de financiën het toestaan, me iedere dag denk te permitteren en heb me vermaakt met het gedrag van mensen en dieren.

Gisteren ben ik begonnen aan een schets in witte chamotte, een zachte kleisoort. Twee vrouwtjes die de armen om elkaar slaan, een afscheid. 's Middags ben ik naar Poelgeest gegaan en heb schetsen van de stier gemaakt die in de polder achter Poelgeest loopt. Veel waardevols heb ik echter niet uit de strijd kunnen halen. Het duurt altijd even voordat je de proporties van zo'n dier onder de knie hebt. Morgen gaat het al beter.'¹⁴⁶

Volgens Eric Wolkers bleef zijn vader – en dat hoorde hij als jongetje zijn moeder uitschreeuwen als zijn ouders ruzie hadden – alleen maar thuis om met de ene na de andere meid in het hoge gras rond Oud-Poelgeest te kunnen liggen.¹⁴⁷

Die meiden zijn in Jans brieven aan Maria niet terug te vinden. Daarin bleef hij rolvast als betrokken jonge vader. ‘Wat een prachtig weer tref je tot op heden zeg, en als het zo blijft, wat zal ik je dan heerlijk bruin terugkrijgen. En me mamammetje? Geniet die erg? Hij zal ook wel bruin zijn geworden. Het is toch een lieverd, hè. Ik dacht vandaag nog: ik moet zien dat ik gauw een atelier krijg, want het mamammetje krijgt zo vaak brommen van me als hij het niet verdient, maar me alleen maar irriteert in m’n werk. Zeg, lieve Puut, word je een beetje door je zuster geholpen bij de verzorging van de kleine Eva? Kun je veel van ’t strand genieten?’¹⁴⁸

Na twee brieven van Jan schreef Maria haar ‘lief jongetje’ terug dat ze zich schaamde dat ze niets van zich had laten horen. ‘Hoe gaat het met je eenzaamheid? Heb je er al genoeg van of geniet je nog steeds van je ongestoorde rust? Ik ben erg benieuwd naar je werk zul je het duidelijk ende fraai opstellen dat ik het zo kan zien als ik binnenkom. We hebben over het algemeen goed weer gehad hè. Bruin ben ik niet geworden ’t was altijd een beetje viezig en drukkend. Geen weer om te verbranden. De spruiten zijn lief en ik heb het niet zo druk gehad. Ik ben wel fit voor de tocht geloof ik. Als jij hier geweest was zou het heerlijk geweest zijn. Naar huis heb ik niet verlangd. Oost-Kapelle is nog steeds meer m’n thuis dan Leiden.’¹⁴⁹

Dat is, na de gramschap waarmee ze na de bevrijding uit Goes vertrok, opmerkelijk. Ze wilden graag met z’n tweeën een weekje naar Parijs. ‘Ik verheug me er zo op, om je al het moois in Parijs te laten zien,’ had Jan haar in de zomer geschreven. ‘We zullen over de Seine kijken, ’s avonds als het schemert vanaf Pont Neuf. En door Mont Martre zullen we zwerven, en veel dagen doorbrengen in ’t Louvre en Petit Palais.’¹⁵⁰

Toen Maria op vrijdag 2 september 1949 terugkwam naar Lei-

den, had Jan het hele huis volgezet met zelfgeplukte veldboeketten. Even leek alles goed.

Lazarus in Valkenburg

Op 2 januari 1950 vertrok Jan voor bijna twee maanden naar Limburg. Professor Esser was door de gemeenteraad van Valkenburg uitgenodigd om zijn leerlingen in de kalksteengrotten levensgrote voorstellingen te laten hakken. In de kerstvakantie van een jaar eerder was Esser al met een groepje jonge beeldhouwers naar Limburg afgereisd. Jan was toen op het laatst afgefallen omdat er alleen plaats bleek voor de studenten uit de hoogste klassen.

Reiskosten en het hotel werden door de gemeente betaald. 'Hier ligt dus een prachtig oefenterrein,' had Jan aan Wim geschreven. 'Esser wil nu een bepaalde grot voor mythologie, een voor dieren, een voor christelijke voorstellingen enz. beschikbaar stellen, zodat er bijvoorbeeld geen Leda met zwaan, naast een stervende Christus komt te staan. Nu, ik zal wel meestentijds in de mythologische grot werken. En we hoeven er geen bepaald aantal uren te werken. Ieder kan er dus zo lang werken als hij wil, en verder tochten maken in de mooie omgeving of iets dergelijks.'¹⁵¹

Dat ging toen dus nog niet door. Maar in het voorjaar was er wel al een aantal grote blokken mergel uit de grotten van Valkenburg in de academie aangekomen om op te oefenen. Bij het voorzichtig hakken van een portret stuitte Jan op een prehistorische vissentand. 'Gisteren kwam professor Esser bij me kijken en vroeg wat dat gat beduidde op de plaats waar een oog moest zitten. Er stak iets donkers uit, professor, zei ik en ik dacht dat ik weer een prehistorische vondst kon doen. Verdomme, zei Esser, als ik jou was zou ik er eens over denken dat je nu nog naar de geologie kan zwaaien, als je voor een prehistorisch geval je werk verpest is dat misschien je terrein.'¹⁵²

Het voorval inspireerde Wolkers tot een scène in *Turks fruit*,

waarin zijn verblijf in Limburg kleurrijk is verbeeld. 'Met de hoogste klassen gingen we in de wintermaanden op uitnodiging van de gemeente Valkenburg reliëfs hakken in de grotten van de Sint Pietersberg. Meer dan levensgrote religieuze voorstellingen waarvan burgemeester en wethouders verwachtten dat ze het toerisme zouden bevorderen. Ik was bezig met een opwekking van Lazarus. Maar ik had er niet veel zin meer in omdat ik de kop van Christus verpest had. Er had een versteend zee-egeltje in gezeten en om dat er gaaf uit te krijgen had ik te veel mergel weggehakt. Een paar dagen later viel het fossiel dat ik uit het hoofd van gods zoon bevrijd had als een bal bruine suiker tot pulver in de hal van het hotel.'¹⁵³

Toen de studenten in januari 1950 met hun pikhouwelen en lantaarntjes als de zeven dwergen in de aarde afdaalden, heeft Jan in de Valkenburgse grotten inderdaad een Lazarus in steen tot leven gewekt – al verloor die Lazarus dus geen oog. De sculptuur in de wand bestaat nog altijd. Hoewel Jan aanvankelijk had verwacht zich aan een mythologische voorstelling te mogen zetten, maakte hij net als zijn medestudenten een voorstelling uit het Nieuwe Testament. In Amsterdam hadden ze voorstudies in klei geboetseerd en die in gips afgegoten. De kleine gipsmodellen dienden vervolgens als voorbeeld voor de levensgrote figuren in de wand van de mergelgrot. Jan was uitgekomen bij een Bijbelse figuur die hem in zijn prilste jeugd al had gefascineerd en die hij, wankelend in lommen, had nagespeeld in een toneelstukje met zijn broers en zusters. 'Lazarus kom uit!'

Jan voerde ook toneelstukjes op in de donkere gangen van de grot. Hij deed duivelse dansjes voor de hele groep in een baan van licht die door een schacht naar binnen viel.¹⁵⁴ De studenten gingen er op uit – niet ongevaarlijk, omdat je gemakkelijk kon verdwalen in het onderaardse labyrint – om vleermuizen te zoeken die door de gangen wickten en her en der in trossen aan het plafond hingen.¹⁵⁵ Maar bovenal moest Jan als een bezetene werken om zijn manshoge Lazarus in de duistere mergelgrotten gereed te krijgen. Het resultaat is eerder curieus dan indrukwekkend. De

houterige, weinig scherpe en subtiële vormen geven aan dat het nog niet eenvoudig moet zijn geweest om Lazarus uit het broze mergel te bevrijden.

Toch was Esser er tevreden over.¹⁵⁶ En het werk van alle studenten werd geprezen in de *Katholieke Illustratie*, waarin over twee pagina's een rijk geïllustreerde reportage over de reliëfs werd afgedrukt. 'Waar vroeger de Bokkenrijders met de bok Uriël hun vergaderingen en drinkgelagen hielden, wordt nu de kunst gediend. De toeristen, die van de zomer in deze streken hun vakantie komen doorbrengen, zullen, als zij afdalen in de grotten, kunnen zien, wat de jongsten onder onze kunstenaars met beitel en houweel presteren.'¹⁵⁷

Wat de *Katholieke Illustratie* niet haalde was de wijze waarop de Amsterdamse studenten zich in Hotel Bellevue gedroegen. Er is nog een foto van Jan in Valkenburg. Als een heuse intellectueel zit hij, keurig met de benen over elkaar op een stoeltje, gestoken in een ribjasje. Tussen de lippen een met Mac Baren-tabak gestopte pijp.

Maar schijn bedriegt. Ek van Zanten kwam 's avonds laat zijn hotelkamer in en zag in zijn bed het gewei van een hert boven de dekens uitsteken. Jan had de kop van een opgezet damhert in de gang van de muur gehaald en het op het kussen van Ek gelegd, zodat het net leek of er een hert in het bed lag te slapen.

In *Turks fruit* krijgt de ik-figuur het nog aan de stok met het hotelpersoneel. Eerst met de gerant, die het gezelschap op een avond walgelijk voer voorzette. 'Jachtschotel. Grote hompen vlees in bruine kledder. Of iemand met reeskak had zitten schrokken. Kunstenaars zijn inhalig en kritiekloos. Iedereen was zijn bord al aan het volplensen, maar ik schoof ineens de schaal van me af en sloeg met mijn vuist op tafel. "Dit is walvisvlees," schreeuwde ik.'¹⁵⁸

Ek van Zanten kan zich herinneren dat Jan schande sprak van de margarine op de boterhammen. 'Hij zei: "Dit is walvisvet."' Ek vond het maar ondankbaar. 'We hoefden in het hotel niets te betalen. We waren er te gast en hadden ons te gedragen. Maar daar

trok Jan zich weinig van aan. Hij nam het voortouw, maar kreeg geen medestanders.¹⁵⁹

Wolkers voegde er in de roman nog aan toe – een knipoog naar zijn eigen, mislukte poging om na de oorlog als verstekeling aan boord van de walvisvaarder te komen – dat het walvisvlees jaren geleden door de Willem Barendsz gevangen was en ingeblikt voor consumptie. Geen van de studenten kan daarna nog een hap door zijn keel krijgen. De roze puddinkjes die ze als dessert voorgeschoteld krijgen, slingeren ze uit balorigheid tegen het plafond.

‘De volgende dag werd ik bij de directeur van het hotel geroepen, een man met een bleek pafferig gezicht en een tegen zijn slappe hals weggedoken kinnetje, die eigenlijk een hazenlip had moeten hebben. Hij zei in dat vreemde taaltje van ze, waardoor de Duitsers in mei 1940 pas merkten dat ze op vijandelijk gebied waren toen ze al tot in Brabant waren doorgedrongen, dat ik de appetiet van mijn medestudenten grondig had verpest. Dat een heerlijk gerecht, dat door voorname Duitse en Belgische bezoekers in de zomer zeer werd gewaardeerd, en dat dan op de kaart prijkte als Ragoût de Viande et de Légumes, door mijn toedoen in de kibel-ton terechtgekomen was.’¹⁶⁰

Tijdens het carnaval liep het uit de hand. ‘Ik weet wel dat we toen heel Valkenburg op stelten hebben gezet, en dat wil wat zeggen in carnavalstijd. Het was zelfs de Limburgers te gortig, want we werden door enkele notabelen onder handen genomen dat we te ver gingen.’¹⁶¹

In *Turks fruit* wordt beschreven hoe de hele bevolking van het stadje die het hele jaar geen andere man of vrouw had durven aankijken, tegen de vlakte ging. ‘Als je onverwachts je hotelkamer binnenkwam keek je recht in de kut van een vreemde vrouw, terwijl een halfdronken kerel naast je bed gehaast zijn pijp uit zijn gulp stond te wringen. Hoe het bier tot zaad verwerkt, onordelijk over gangen en overlopen verspreid, in de dames gespoten werd, onder het hossen en luidruchtig zingen van iets dat ik onthouden heb als: *Ja, die mokkel, ja die pol die wil ich putzen, Ja, die mokkel,*

*ja die pol die wil ich haân, Ze maakt me hie, ze maakt me ha, Ze maakt me falderaldera.*¹⁶²

Toen *Turks fruit* in 1969 verscheen, ontstond er een komisch relletje. ‘Wolkers liegt, roept Valkenburg woedend’ luidde de kop boven een artikel in *Het Vrije Volk* waaruit bleek dat de plaatselijke bevolking de roman las als het feitelijke verslag van Wolkers’ verblijf in de kalksteengrotten in 1950. Sjef Haberts uit Valkenburg, die Wolkers daar nog had meegemaakt als student, prees diens Lazarus, maar vond dat de jonge beeldhouwer later was afgezakt tot een schrijver van ‘minder nette boeken’: ‘Wat hij verder in *Turks fruit* over Valkenburg vertelt is je reinste fantasie. Alsof we hier een stelletje smeerpipen zijn en onze gasten walvis te eten geven. Ik kan u verzekeren dat dit in het hotel waar Wolkers met zijn klas logeerde echt niet gebeurd is.’¹⁶³

De Kerkraadse loodgieter Nico Ploum had Wolkers ten tijde van het carnaval van 1970, twee maanden na het verschijnen van *Turks fruit*, al van diefstal beschuldigd, omdat die de tekst van zijn schlager, ‘*ja die pol die wil ich putzen*’, zou hebben ‘gestolen’. Wolkers reageerde laconiek en constateerde dat *Turks fruit* juist in Limburg heel goed werd verkocht. ‘Misschien komt dat wel door de levensechte beschrijving van het carnaval. Juist iemand, die zelf nog zingt als een nachtegaal, zal proberen op die manier zijn eigen liedjes nog eens op de carnavalshitparade te krijgen.’¹⁶⁴

Terwijl Jan Valkenburg onveilig maakte, werd hij er door Maria per brief van op de hoogte gehouden hoe het thuis was. ‘Hoe bevalt het hakken?’ vroeg zij hem. ‘Ik zou zo graag eens komen kijken als jullie wat verder zijn. Hoe is de verhouding met je collega’s. Ben je erg ongenietbaar? Als jij het niet bent dan is je zoon het wel. Ik kan hem geen seconde alleen laten of hij doet wat. Hij knoeit met m’n shag, met de kachel, doet het raam open, heeft Marie onder water gezet door de wasbak over te laten lopen, heeft kans gezien om de ruit op z’n kamertje van onder los te duwen. (Moet het morgen laten maken. Alle stopverf zit los) is in een teil met luiers gestapt. Enfin, noem maar op.’¹⁶⁵

Een week later werd Maria samen met de twee kleine kinderen

– Eva werd wel ‘Marie’, ‘Vetje’ of ‘Prulletje’ genoemd – door haar ouders in de auto opgehaald om in Goes te komen logeren. Vlak voor vertrek schreef ze Jan: ‘Ik zit nu zo heerlijk rustig met een cigaret voor de kachel te schrijven. Ik heb eigenlijk weinig zin om naar huis te gaan ook al ben ik wel een beetje eenzaam. [...] Als ik bij je moeder ben voel ik me ook steeds zo armzalig met al die vriende stellen en ik zonder Dadi.’

In de brief beschreef ze een droom die ze eerder die week had gehad: ‘Voor eens gedroeg je je eens netjes in m’n droom en bemoeide je je alleen met mij. We liepen samen bij het hertenkamp. Het theehuisje was er niet maar op die plaats stond dat grote witte huis van de weg naar Poelgeest. We stapten gewoon naar binnen en een mijnheer liet ons een gedeelte van het huis zien. Het was voor ons bedoeld om te gaan wonen geloof ik. Dat punt is vaag gebleven. In ieder geval gingen we een kamer binnen en de mijnheer was ineens weg. We gingen op de divan zitten en bekeken het interieur. ’t Was erg rijk, met parketvloer en perzen en leren fauteuils en een open haard en een heleboel koper maar jij vond het maar net goed genoeg, eigenlijk een beetje armoedig. Even later gingen we eten. Het werd opgediend door een butler en we hadden veel wijn. Ineens was het eten weer weg en ging jij de deur op slot doen. Je had die lange donkerblauwe regenjas aan en je korte broek. Ik vroeg waarom je de deur op slot deed. Nou zei je, we gaan eerst een bad nemen en dan gaan we paren en als ze dan op de deur gaan slaan kunnen ze er ten minste niet in. Van het bad is niets meer gekomen maar de rest ging volgens plan. ’t Was heel erg vlug gebeurd maar wel tot beider lust en genoegen. (Misschien v.d. wijn) Na een poosje werd er ineens hard op de deur gebonsd. Laat ze maar slaan zei jij de deur is op slot. ’t Is brand zei ik we moesten maar weggaan. Nee zei jij m’n boeken, ze gaan natuurlijk alles natspuiten. Waar is nu de Max Havelaar? Thuis zei ik, in de broodtrommel, er is nog kaas ook. Dan gaan we naar huis zei jij en toen kwam er nog iets anders heel verward met veel geschreeuw en toen werd ik wakker. Leuk hè. Dromen kan ik in ieder geval toch veel beter dan jij.’

Maria realiseerde zich, nu ze zonder Jan thuiszat, hoe haar leven veranderd was sinds ze waren gaan samenwonen en kinderen hadden gekregen. Na zijn vertrek leefde ze weer even een paar dagen zoals vroeger. 'Laat naar bed, eten te hooi en te gras en ik voel me best.'¹⁶⁶ Ze was ineens weer eigen baas. 'Nu je weg bent denk ik helemaal niet meer aan je als aan m'n wettige echtgenoot maar zoals je was toen ik je pas kende. 't Komt waarschijnlijk omdat ik ook weer gewoon Miep de Roo ben van 3 jaar geleden als ik een poosje alleen ben. 't Zou wel leuk zijn als het zo bleef als je weer terug komt. Alleen zouden we Erik en Vetje dan moeten uitbesteden.'

Ze besloot met de woorden: 'Nu ga ik werkelijk naar bed jongetje. Ik wou dat ik nu je haar vast kon pakken zodat je machteloos was. Ik voel me sadistisch gestemd, ik zou een hele boel rare dingen doen. Je kan toch nooit loskomen als ik je zo vast heb. Dag lief jongetje, veel kussen van je Puut.'¹⁶⁷

Het viel haar niet mee, de 'eenzame sponde'. Vlak voordat Jan weer thuis zou komen, en zij met de kinderen terug zou keren uit Zeeland, schreef Maria hem hoe ze ernaar verlangde om weer met hem alleen te zijn. Ze bezwoer hem dat ze alles ging doen wat hij wilde. 'Ik heb me verschrikkelijk eenzaam gevoeld de laatste weken ook al ben ik bijna geen moment alleen geweest, behalve 's nachts natuurlijk. Ik verlang ernaar op je schoot te zitten en je armen om me heen te voelen en gezoend te worden en te weten dat je net zo naar mij verlangd hebt als ik naar jou. Ik wil m'n hoofd op je schouder leggen en vragen of je van me houdt. Het laatste zal ik wel niet doen want tot nog toe hebben we daar alleen maar over gesproken als we ruzie hadden. Maar je weet nooit, misschien doe ik het toch wel.'¹⁶⁸

Jan, Jan en Janna

‘We hebben elkaar in het ongeluk gestort.’¹⁶⁹ Dat is wat Jan Vermeulen en Jan Wolkers later vaak tegen elkaar hebben gezegd. Jan Vermeulen refereerde aan de noodlottige dag dat hij zijn vriend voorstelde aan Maria de Roo. En Jan Wolkers doelde op de dag dat hij zijn boezemvriend tegenkwam terwijl hij zijn zestienjarige zusje Janna aan de arm meetroonde.

Janna was de donkerste en de mooiste van zijn zussen. Vader Wolkers noemde Janna vanwege haar aard en uiterlijk wel ‘de zi-geunerin’.¹⁷⁰ Jan Vermeulen was de eerste man met wie Janna naar bed ging. Hij adoreerde haar. Gearmd met hem én met haar broer liep Janna door het bos van Oud-Poelgeest. ‘Eigenlijk,’ vertelde ze aan Wolkers in 1969, en die nam het gesprek op, ‘wist ik in het begin niet of ik nou op jou verliefd was of op Jan. Ik vond hem wel aardig, maar als hij begint te praten... Het waren van die lange zinnen. Langdradig. Ik zat veel liever in het gras en at tien ijsjes achter elkaar.’¹⁷¹

Ze had, zoals dat in de familie Wolkers werd genoemd, ‘een heet broekje’,¹⁷² wilde vrij zijn – en maakte het snel weer uit met Jan Vermeulen. ‘Soms moest ik voor mijn vrijheid mijn ouders om de tuin leiden,’ zegt Janna, ‘en daarvoor deed ik alles wat nodig was. Als mijn broers en zusters naar bed gingen, zeiden we altijd: “Bedankt, papa en mama, voor de mooie dag!” Wat ze niet wisten, was dat ik al een ladder tegen de achtergevel had gezet. Zodra we welterusten hadden gezegd, verdween ik via het raam, de ladder, de tuin en de straat de stad in.’¹⁷³

Een paar maanden nadat Janna het had uitgemaakt, liepen Jan Vermeulen en Hans van Straten over de Leidse kermis en zagen Janna met een ander vriendje het spookhuis ingaan. ‘Het was voor Jan merkbaar een schok,’ schreef Van Straten. ‘Hij was Janna niet vergeten.’¹⁷⁴

Jan Vermeulen werkte bij uitgeverij Stols als manusje-van-alles. Tijdens de oorlog was hij door Gerrit Achterberg aan de uitgever voorgesteld en was na de bevrijding door Stols aangenomen. Ver-

meulen knapte alle lastige klusjes op, maakte Achterbergs bundels persklaar en trad op als redactiesecretaris van het literaire tijdschrift *Columbus* en onderhield contact met schrijvers als Adriaan Morriën en W.F. Hermans. In juli 1947, nadat Stols in financiële problemen was gekomen en *Columbus* had moeten opheffen, was Vermeulen assistent geworden van de ontwerper Henri Friedlaender, van wie hij veel leerde over kalligrafie en lettertekenen. Maar ook daar droogde het werk na twee jaar op.

Plotseling kondigde Jan Vermeulen in december 1949 aan dat hij met Janna zou gaan trouwen. Wat was er gebeurd? Janna was zwanger geworden van de enige donkere jongen in de wijde omgeving van Leiden. Een apotheker in opleiding van Antilliaanse afkomst, van wie in de stad werd verteld dat hij wel meer meisjes zwanger had gemaakt. Zijn achternaam was, ironisch genoeg, Couvreur – wat zoiets als ‘Dekker’ betekent.

Op een gegeven moment had Janna natuurlijk door dat er iets met haar aan de hand was. Ze is toen naar hun huisarts gegaan, dokter Varekamp, aan wie ze vertelde dat ze buikpijn had. Die stuurde haar naar het ziekenhuis, waar men haar aan haar blindedarm wilde opereren. Maar tijdens die operatie bleek al snel dat haar blindedarm niets mankeerde en dat ze zwanger was. Toen hebben ze haar weer netjes dichtgenaaid.

Op het bandje van het gesprek met Janna dat Jan op zondag 22 juni 1969 heeft opgenomen, zegt hij: ‘Op de dag dat jij naar het ziekenhuis ging voor de blindedarm, werd ik ook ziek.’¹⁷⁵

Het was mentaal: Jan kreeg enorme buikpijn, voelde met haar mee. Letterlijk.

‘Zo gek dat ze dat niet merkten, thuis,’ zegt Janna over haar zwangerschap. ‘Weet je wat gek is: ik geloofde het zelf niet. Ik dacht: dan is het ook niet zo.’¹⁷⁶

Maar nu was het toch uitgekomen – en sloeg de paniek toe. Janna moest het aan haar ouders opbiechten, en huilde uit bij haar broer en zijn beste vriend. Samen bespraken ze wat ze moesten doen om de situatie te redden. Jan Vermeulen heeft zich toen, ook omdat hij nog heimelijk verliefd op haar was, ridderlijk opgeofferd. Hij zei: ‘Ik trouw wel met je.’

‘Ik heb het huwelijksaanzoek geaccepteerd,’ zegt Janna Wolkers. ‘Ik moest toch wat?’¹⁷⁷

Daarop zijn Jan en Jan samen naar de Rhijngeesterstraatweg 56 gegaan, de oude pastorie waar vader en moeder Wolkers in 1947 naartoe waren verhuisd. Daar heeft Jan Vermeulen vader Wolkers om de hand van zijn dochter gevraagd. En gekregen.

‘Mijn vader was tegen mij toch wel lankmoedig,’ zegt Janna. ‘Hij zei: “Als je Hem maar om vergeving vraagt.”’¹⁷⁸

Moeder Wolkers was diep teleurgesteld. Nu zou de schande van haar dochter publiek worden.

Op 8 januari 1950 schreef Maria aan Jan in Valkenburg: ‘Jan en Janna gaan woensdag ondertrouw doen. Ze trouwen de 25ste en trekken voorlopig in het zolderkamertje a.d. voorkant. ’t Is werkelijk komiek wat er bij jullie allemaal in kan. [...] Alleen je vader opperde bezwaren omdat er niets zou komen v. in de kerk trouwen, belijdenis doen, dopen enz en je moeder riep maar steeds: Ja maar dit is een bijzonder geval. Jantje was er vandaag ook. Het irriteerde me een beetje dat hij met bidden netjes z’n handen samen vouwt en z’n ogen dicht doet.’¹⁷⁹

Vijf dagen na de bruiloft schreef Jan Vermeulen zijn vriend en kersverse zwager in Hotel Bellevue in Valkenburg dat hij de zolderkamer aan de Rhijngeesterstraatweg had ingericht. ‘Met Janna kan ik heel goed opschieten – of het op den duur werkelijk goed zal blijven gaan, kan ik nu natuurlijk nog moeilijk overzien, maar ik heb zo’n gevoel dat het wel lukken zal. Ik ben het met je eens dat er naar het geluk nauwelijks een weg bestaat, maar ik heb mijn verwachtingen in dit opzicht nooit hoog gespannen, en daardoor heb ik geleerd voor elk moment van geluk dankbaar te zijn. Als ik nu maar gauw werk vind, dan is ook de financiële zijde opgelost. Dat benauwt me op ’t ogenblik nog het meest, al blijf ik optimistisch.’¹⁸⁰

Hoewel vader en moeder Wolkers hadden begrepen hoe eerbaar Jan Vermeulen zich had gedragen, werd de sfeer al snel grimmiger toen hij eenmaal elke dag met het grote gezin aan tafel zat. ‘Vader Wolkers,’ schreef Hans van Straten, ‘begon hem aan te kij-

ken met een blik van: "Wat doet die opvreter hier eigenlijk?" Kostgeld betaalde hij niet, want hij verdiende nog altijd niets. Op een dag stelde zijn schoonvader de zaak onverbloemd aan de orde.

"Nou moet je toch een keer aan het werk," zei hij.^{'181}

Tot zijn opluchting kon Vermeulen al op 12 februari, binnen twee weken na de bruiloft, naar Valkenburg schrijven: 'Sindsdien heeft zich het verheugende feit voorgedaan dat ik een baantje heb gekregen, nl. bij Meulenhoff in A'dam, de uitgever van Anna Blaman, Aafjes, van Schendel enz. Het kon haast niet mooier. Morgen moet ik al beginnen, dus schrijf ik je vandaag nog gauw deze brief, vóór ik daar door de drukte misschien geen tijd meer voor heb.'¹⁸²

Vlak voor Jans reis naar Valkenburg was Janna een paar dagen komen logeren op de Rijnsburgerweg. 'Je was de schande van de buurt,' zegt Jan op de bandopname van het gesprek met Janna. 'Je zou een tijdje komen logeren. Ik was een portret van jou aan het maken. Dat is zo gek: ik kon van Maria nooit een portret maken. Die maakte ik altijd weer kapot. Bij jou lukte me dat zo.'

'Ik was verliefd op jou,' zegt Janna tegen haar broer. 'Toen Jan Vermeulen had gezegd dat hij met me zou trouwen, liepen we vaak gearmd met z'n drieën. [...] Afgezien van de enorme bewondering die ik voor je had, ik bewonderde alles, had ik ook een enorme angst. Ik durfde niks te zeggen.'

'Merkte jij nou eigenlijk dat ik niet van Maria hield?' vraagt Jan.

'Ja, heel duidelijk,' antwoordt Janna. 'Ook al omdat er thuis over gesproken werd dat je vaak alleen wegging. Het was voor iedereen duidelijk. Je ging alleen roeien. Moeder hamerde daarop. [...] Zo van: hou die maar in de gaten.'

'Ik dacht juist dat ze onaardig deed over Maria.'

'Nou had Maria ook van die malle dingen,' zegt Janna, 'die tegen ons gezin afstaken. Dat altijd op bed blijven liggen. Dat moeder dan thuiskwam van een verjaardag bij jullie en zei: er was weer geen koekje te bekennen.'

Tijdens het gesprek keert Wolkers obsessieel terug op iets

wat zich had voorgedaan toen Janna bij hen op de Rijnsburgerweg kwam logeren. 'Kan je je nog herinneren dat we, toen je zwanger was, een beetje vreeën? In dat kamertje? Weet je dat nog?'

'Ja.'

'Waarom gebeurde het niet echt?'

'Dat weet ik niet. Ik was doodsbang van je. Als ik je adem in mijn nek voelde, nou... Laat dit overgaan. Als ik met een ander over jou sprak, dan was je een soort halve god. Maar zodra je bij mij in de buurt kwam, werd ik bang.'

'Waarom gebeurde dat dan? Wij gingen eerst in het keukentje afwassen, weet je nog?'

'Ja.'

'Volgens mij begon jij toen te zoenen.'

Het gesprek gaat een andere kant op, maar Wolkers komt er snel weer op terug.

'Jij was de afwas gaan doen. We hadden een beetje staan vrijen. Je zou toch zeggen: als je met je zuster wil naaien, dan had ik toch 's nachts naar je toe kunnen komen?'

'Ja, daar was ik bang voor,' zegt Janna.

'Maar wilde je het ook wel?'

'Ja, anders was je daar niet zo mee bezig.'

'Wij hebben allebei af en toe dat halve bezetene. Je had een soort nachtjack aan, en dat stond open. Je was je aan het wassen. Je borsten hingen zo... je borsten waren heel vol, denk ik. En ik deed dat ding van je uit, zodat je naakt was. Je was heel mooi, wat dikker. Heel vol. Toen duwde ik je zo op bed. En toen zag ik ineens het litteken op je buik. Dat hield me tegen.'

'Dat was ook heel eng. Voor mezelf ook. Omdat ik zwanger was, werd het steeds opgerekt. Dat ging steeds verder.'

'Het was een soort teken, weet je wel.'¹⁸³

Je kunt op het bandje horen hoe het incestueuze verlangen Wolkers aangrijpt, hoe belangrijk het voor hem is. De gebeurtenis zou hij een aantal malen, steeds op een net andere manier, laten terugkeren in zijn werk.

'Ik stond te trillen op mijn benen want ik had het gevoel dat

er iets vreselijks met haar ging gebeuren,' schreef Wolkers in *De kus*. 'En ineens waren we elkaar aan het zoenen. Niet gewoon als broer en zus, maar met de tongen om elkaar heen. Vurig beet ze zich steeds weer op mijn mond vast. Ik streelde haar over haar hele lichaam. Het was of er een koortsvuur door ons heen sloeg. Toen ik haar rok over haar billen omhoogtrok begon ze met haar onderlichaam te schokken of ze een zenuwtoeval kreeg. Ik voelde dat ik aan de grens was van iets verschrikkelijks, maar ik moest doorgaan. Toen ik haar broekje naar beneden had gestroopt ging ze met haar dijen van elkaar op haar bed liggen en bleef rustig naar me kijken toen ik mijn broek losmaakte. Ik keek naar die plek met haar waar Bob en ik als jongetjes wel eens aan hadden gezeten. Ik moest erin. Met het bloed bonzend door mijn aderen ging ik op haar liggen, maar net toen ik in haar wilde schuiven dacht ik aan dat kind dat in haar aan het groeien was. Ik sprong op. Lia gaf een kreetje van teleurstelling. Met mijn broek nog open rende ik naar mijn kamer en deed de deur achter me op slot.'¹⁸⁴

De zwarte man die Janna zwanger had gemaakt, is nooit helemaal uit Wolkers' gedachten verdwenen. Zijn fascinatie voor het exotische, voor de seks van een neger met een blanke vrouw, vormt de basis van *Horrible tango*. De verteller van die roman stelt zich voor hoe 'de neger' het met zijn vriendin doet, en hoe hij van die verstrengeling met haar deel uit zou mogen maken.

Op 3 juni 1950 stond in het *Leidsch Dagblad* dat uit het huwelijk van Jan Vermeulen en Janna Wolkers een zoon was geboren. Hij heette Menno.¹⁸⁵ Vernoemd naar Menno ter Braak. Als de mensen aan Vermeulen vroegen hoe het kwam dat zijn zoon zo donker was, zei hij: 'Ik heb toverballen.'¹⁸⁶

Droomatelier

Op donderdag 19 januari 1950, de zevenentwintigste verjaardag van Maria, werd het eerste interview gepubliceerd waarin Jan Wolkers als kunstenaar werd geportretteerd. Het stuk verscheen in de Leidse editie van *Het Vrije Volk*, was geschreven door zijn vriend Hans van Straten en droeg als titel: 'Jan Wolkers: beeldhouwer en natuurminnaar'.¹⁸⁷ Op de bijbehorende foto werkte Jan aan het 'versgeboetseerde meisjeskopje' van Janna, dat op een statief stond. Jan wees volgens de interviewer ook nog op de portretkop van 'de dichter Jan Vermeulen, net klaargekomen'. Vanaf dat moment werd naar die kop in huize Wolkers steevast verwezen als: 'Jan Vermeulen, net klaargekomen'.¹⁸⁸

Van Straten, die als journalist aan het werk was gegaan, portretteerde Wolkers als dubbeltalent dat in de natuur zijn grootste inspiratiebron had gevonden. 'Een atleet, een natuurmens.'

'Ja,' gaf Jan toe, 'ik ben het liefst buiten. Ik wandel veel in Oud-Poelgeest, maar daar is in de winter niet veel te beleven. Ik geloof wel, dat ik van de natuur eigenlijk meer houd dan van de kunst.' Hij vertelde dat hij nooit een tegenstelling had gevoeld tussen zijn werk als beeldhouwer en het schrijven: 'In dezelfde tijd dat ik met schilderen begon, ging ik mij ook voor de literatuur interesseren. Karrenvrachten poëzie heb ik toen verzvolgen, vooral veel van de Tachtigers.'¹⁸⁹

De interviewer vroeg beleefd: 'Mogen we in de krant een gedicht van u opnemen?' Antwoord: 'Gaat uw gang, zoekt u maar iets uit.'¹⁹⁰

Van Straten koos uit het stapeltje het gedicht 'Kleine herinnering', een kleurige, melancholieke ode aan het verstrijken van de tijd, waarin allerlei elementen uit het landschap van Jans jeugd werden opgeroepen die hij zo vaak had getekend en geschilderd. De eenzame kreet van een pauw kende Jan niet alleen uit de Hongerwinter, hij was ook geregeld te horen als bij Jan en Maria aan de Rijnsburgerweg het raam openstond.

Kleine herinnering

Waar aan de vijverranden
De witte zwanen kwamen
Begon het loof reeds te branden
Hingen de blauwste bramen.

Hier lag 't geluk voorhanden,
Wij kenden het bij name.
Maar ook onze liefde moest stranden,
En nimmermeer kwamen wij samen.

Ik voel nu de berenklaauw bloeit,
Milder dan ooit te voren,
Mij eenzaam-verwant aan het grauw

Der avond, dat om mij vloeit.
Aan 't ruisen der wind dat ik hoor, en
De eenzame kreet van een pauw.

De ondertitel bij het interview luidde: 'Veel werk, veel plannen, maar nog steeds geen atelier'.¹⁹¹ Vanaf het moment dat Jan op de Rijksakademie was aangenomen zocht hij uit alle macht een huis en een atelier in Amsterdam. Toen hij eens bij professor Esser thuiskwam, stapte hij binnen in een droom. Esser woonde in een blok van atelierwoningen, een artiestenflat in de Zomerdijkstraat die eind jaren dertig was gebouwd door de architecten Zandstra, Giesen en Sijmons. Een modern schip van glas, steen en staal dat de Amsterdamse Rivierenbuurt binnen was gevaren.

Als hij dáár zou kunnen wonen! Dat was een droom. Toen Esser zag wat een indruk de huizen maakten, heeft hij Jan aan de beheerder voorgesteld, de heer Arendse. Jan heeft die man genadeloos achtervolgd. Elke week ging hij langs om te horen of er misschien een atelier vrijkwam. En toen dat het geval was – de beeldhouwer Paul Grégoire zou vertrekken uit nummer 22 – heeft

Jan als een razende op Arendse in zitten praten om hem boven aan de wachtlijst te zetten. En met succes. 'Het gaf nogal een schandaal dat een student van de Rijksakademie zo'n atelierwoning kreeg, terwijl er ook professoren van de academie op wilden. Maar daar trok die man zich niets van aan.'¹⁹²

Eind juni 1950 had Paul Grégoire het atelier verlaten en trok Jan erin om de boel schoon te maken en op te knappen. 'Ik ben erg benieuwd hoe het je bevalt in A'dam op je eentje,' schreef Maria hem vanuit Zeeland. 'Heb je je atelier al ingewijd en hoe gaat het met het huis?'

Maria had opnieuw haar toevlucht gezocht in Oostkapelle. 'Gisteren zijn we even naar het strand geweest met Eva om te kijken of ze zichzelf niet in minder dan geen tijd in een zandman zou veranderen maar dat viel erg mee. Ze kroop meteen een eind weg, verzamelde stokken en schelpen en ging heerlijk zitten kluiven. [...] Weet je al wanneer jij komt. Zoek maar mooi weer uit en breng veel te lezen mee. Ik ben altijd bang dat je je hier verveelt en dat maakt me altijd onrustig en dan vind ik er zelf ook niets meer aan en ben blij als we weg kunnen.'¹⁹³

Op 3 juli 1950 nam Jan met zijn jonge gezin voor 75 gulden in de maand – veel geld voor een student, dat hij alleen kon opbrengen dankzij de steun van Maria's ouders – zijn intrek aan de Zomerdijkstraat 22. De ruimte bestond uit twee gedeelten: een bescheiden woning aan de kant van de Zomerdijkstraat en een ruim atelier aan de kant van de Uiterwaardenstraat. Vanuit de gedeelde hal met trappenhuis bood de voordeur toegang tot een klein halletje. Links, aan de zonnige voorkant, was er een keukentje en een woonkamer. Een trap met een stalen leuning leidde vanuit de woonkamer schuin omhoog naar een douchecel en naar een slaapkamer met grote ramen, een balkonnetje en een wastafel.

Vanuit het halletje beneden kon je door de schuifdeuren het atelier in, dat wel acht meter breed bij acht meter diep was. De achterwand had grote ramen in stalen vensters tot het plafond, waardoor het koele noorderlicht naar binnen stroomde. In de ruimte zette Jan zijn werk uit. Hij hing zijn schilderijen en teke-

ningen aan de muur en plaatste tropische planten en palmen in de ruimte, die hun bladeren hoog de lucht in staken. Links in de achtergevel zaten twee hoge houten openslaande deuren, ruim genoeg om grote beelden naar binnen en buiten te rollen. Voor Jan was het huis een sensatie.

De beeldhouwer Gerrit Jan van der Veen was in de jaren dertig de eerste bewoner van de atelierwoning. Hij was, net als Esser, een leerling van professor Bronner aan de Rijksakademie geweest en had een belangrijke rol in het verzet gespeeld. Van der Veen had voor de oorlog bij Enschedé gewerkt, de Haarlemse gelddrukker, en dat bleek een uitstekende opleiding tot vervalsers van persoonsbewijzen. In 1943 had hij deelgenomen aan een overval op het bevolkingsregister aan de Plantage Middenlaan. Toen had hij nog ternauwernood kunnen ontsnappen. Maar nadat hij in de nacht van 30 april op 1 mei 1944 had geprobeerd om een aantal verzetsstrijders te bevrijden uit het Amsterdamse huis van bewaring aan de Weteringschans, werd hij op 12 mei gearresteerd. Een maand later, op 10 juni 1944, werd Gerrit Jan van der Veen door de Duitsers gefusilleerd.

Een van de burens in de Zomerdijkstraat, de beeldhouwer Fred Carasso, had na de bevrijding een plaquette gemaakt ter nagedachtenis aan Van der Veen die in de buitengevel van nr. 22 was aangebracht. Op de bronzen plaat stond te lezen:

HIER WOONDE LEEFDE
EN WERKTE
GERRIT JAN VAN DER VEEN
GEFUSILLEERD 10 JUNI 1944
VOOR HET VADERLAND

‘Ieder jaar,’ schreef Wolkers in *Turks fruit*, ‘werd er een bloemstuk onder gehangen aan een roestige spijker, die je de rest van het jaar leek uit te nodigen om je eraan op te hangen. Een pol vochtig veenmos waarin rooie en witte anjers en blauwe irissen gestoken waren. Waarom weet ik niet, maar ik haatte die bloemen. Ieder

jaar, nog voor ze verwelkt waren, haalde ik ze van de muur en stopte ze in de vuilnisbak. Als er wind stond waaide het lint met KUNSTENAARSVERZET 1942-1945 erop wild voor het raam.¹⁹⁴

In de verte had Jan wel iets van Van der Veen. Dat vond althans de glazenwasser, een klein mannetje met een gerimpeld gezicht, dat al de metershoge ramen van het atelier bij Van der Veen had gelapt. Die was straatarm, net als alle kunstenaars in het blok, en gaf het gerimpelde mannetje in plaats van geld 'een klauwtje sigaretten'. Door Jan werd de glazenwasser daarop 'Klauwtje' genoemd.¹⁹⁵ Jan en Maria maakten grapjes over de schim van Van der Veen die in het atelier zou ronddolen. 'Fijn,' zei Maria, 'op een wc te zitten waarin heldenpoep gevallen is.'¹⁹⁶

De geest van Van der Veen had ook een andere invloed. Toen Jan net in het atelier woonde, kwam er steeds een meisje van een jaar of achttien bij hem langs. 'Ze drong zich gewoon bij me binnen.' Een van de vrouwen die Van der Veen altijd om zich heen had gehad, de vrouw van de toneelspeler Jacques Snoek die om de hoek woonde, zei tegen hem: 'Jan, jij bent het niet. Het is de deur.'

'Wat bedoel je, de deur?'

'Gerrit van der Veen,' zei ze. 'Dat meisje kwam toen ze twaalf, dertien was altijd bij Gerrit op het atelier om te kijken hoe hij werkte.'¹⁹⁷

Het naambordje van Van der Veen hebben de latere bewoners van nr. 22, inclusief Wolkers, bij de bel laten zitten. Het is pas verdwenen toen het in de zomer van 1969 werd gestolen.¹⁹⁸

Van der Veen was een rokkenjager, over wie grappige verhalen werden verteld. Wolkers zou er eentje verwerken in zijn roman *De perzik van onsterfelijkheid*: 'Als we in de bioscoop zaten met een stel maakte hij vlak voordat het licht opging klapzoeven op zijn hand. Die klonken de hele zaal door. Dan zaten die meiden met zulke koppen en keken elkaar aan als jaloeise hennen. Daar had hij plezier in, zo'n soort jongen was het. Altijd voorop. En een hele sliert meiden achter hem aan.'¹⁹⁹

De bewoners van de Zomerdijkstraat kwamen geregeld bij el-

kaar over de vloer. Er hing in de kunstenaarskolonie een aardige sfeer. In de ateliers op de begane grond woonden Piet Esser, Jans andere leermeester Cor Hund, de bekende beeldhouwster Charlotte van Pallandt en Johan Polet. Er werd in de buurt en onder kunstenaars voor Polet gewaarschuwd: hij was fout geweest, had zich aangesloten bij de Kultuurkamer. Van der Veen had hem in de oorlog bespot en na de bevrijding werd Polet door iedereen met de nek aangekeken.

Jan trok zich daar, wellicht op grond van zijn eigen ervaringen op de 'foute' Leidse kunstacademie, niets van aan: 'Als mensen gestraft zijn is het voor mij af.'²⁰⁰ Hij kon het goed vinden met Polet en begreep zijn rancune: Polet werd vanwege zijn verleden nauwelijks voor opdrachten gevraagd, terwijl hij een uitstekende beeldhouwer was. Wolkers bewonderde Polets beeld van Domela Nieuwenhuis, vond het zelfs beter dan *De Dokwerker* van Mari Andriessen.²⁰¹

Boven woonden de schilders Jaap Wagemaker en Cees Kortlang, met wie hij het goed kon vinden. De etsen van Kortlang en de materieschilderijen van Wagemaker bewonderde hij.²⁰² De kunstenaars zaten in het blok letterlijk boven op elkaar en hoorden ook alles van elkaar door de dunne wandjes. Naast Wolkers, aan de andere kant van hetzelfde halletje achter de voordeur, woonde de almaar groeiende katholieke familie van de beeldhouwer en kunstcriticus Marius van Beek.

Aan de andere kant, op nummer 26, was de balletstudio van de oorspronkelijk Litouwse Sonia Gaskell. Door de muur hoorde Wolkers dagelijks de piano en Gaskells 'stem als een potscherf'.²⁰³ Tegen Rudi van Dantzig, die zich in het begin van de jaren vijftig als jonge balletdanser bij haar aanmeldde, vertelde ze: 'Weet u, ik heb hier zulke áárdige burens, wij doen wel álles voor elkaar, net één familie. En iedereen doet wel ienterezzante diengken, allemaal iets anders: schilderen, muzikanten, beeldhouwen. Ies absoloot wel heel bijzonder, moet ik zeggen.'²⁰⁴

Bij de balletstudio was het een komen en gaan van ranke ballerina's en gespierde dansers. Jan keek de meisjes graag na als ze

langs zijn atelier liepen en keek naar binnen als ze in een tutu hun oefeningen deden aan de barre voor de grote spiegelwand.²⁰⁵ Later fameuze dansers als Jaap Flier en Marianne Hilarides hadden les van Gaskell. Jan zag ze vaak aan de voorkant van de flat in het zonnetje hun boterhammetje zitten eten.

De wereldberoemde choreograaf George Balanchine kwam vanuit New York af en toe een weekje logeren bij Sonia Gaskell. ‘Dan stuurde dat kreng – want het was een kreng hoor, ik hoorde haar altijd schreeuwen: “Maisjes, maisjes!” – hem naar de melkboer.’²⁰⁶ Zag hij Balanchine langs het raam van zijn atelier lopen met een paar lege melkflessen in zijn hand.

Aan de achterkant aan de Uiterwaardenstraat stonden de deuren van de balletstudio geregeld open, om de dansers wat verkooling te bieden. Een hele rij kinderen stond dan naar binnen te kijken. Jan kwam met de kleine Eva op zijn arm om het dansen van de meisjes te zien – en danste dan een paar passen mee met zijn dochtertje op de brede stoep van de Uiterwaardenstraat.

Voor kinderen waren de huizen en de buurt een fijne plek om op te groeien. Erik zat in de begintijd geregeld op het gras voor de deur met de kinderen van Van Beek, Esser en Carasso in de zon te spelen. De kinderen gingen ook wel naar het opgespoten landje aan de Hunzestraat. In de richting van de drukkerie Rijnstraat, waar veel winkels zaten en de tram door de straat sneed. Maar toen op dat landje in 1954 de Maranathakerk werd gebouwd, dwaalden de kinderen nog wel verder af in de richting van de Amstel, waar zich in de herinnering van Dedalo Carasso ‘oneindige zandvlakten en stinkende moerassen’²⁰⁷ bevonden. ‘Je liep de straat uit en je was in het groen en vlak bij het water,’ zegt Eric Wolkers. ‘Er was nauwelijks verkeer. Er stond in die eerste jaren misschien één auto in de straat.’²⁰⁸

Erik speelde met de kinderen van de ontwerper Teun Teunissen van Manen en zijn vrouw Annette. Die mochten zo ongeveer alles. Speelkameraadjes konden op woensdagmiddag altijd bij hen thuis komen knutselen. Annette was onvermoeibaar met de kinderen – en daarom had Maria nogal een hekel aan haar.²⁰⁹ De

vriendjes en vriendinnetjes van Erik kwamen ook geregeld in het atelier van Jan, en die noemden hem, net als zijn eigen kinderen, 'Dadi'. Jan hield ervan om ze verhalen te vertellen, en kleine diertjes te maken van de vruchten van een gele lis en een paar lucifers – een kunst die hij op hoge leeftijd in het televisieprogramma *De achtertuin* opnieuw zou demonstreren.²¹⁰ Toen Jan net een nieuwe Philips-buizenradio had gekocht, vroeg hij ze binnen om ernaar te komen luisteren. En op zijn koffergrammofoon draaide hij Prokofjevs sprookje *Peter en de wolf* voor ze.²¹¹

Tijdens de eerste vijf meidagen van 1954 zou onder leiding van Teun Teunissen van Manen het twintigjarig bestaan van de flat worden gevierd. De mensen dromden samen om zich aan de kunstenaars te vergapen. 'Dit onofficiële jubileum is door de immer tot feesten bereide kunstenaars aangegrepen om een grootse viering in elkaar te zetten,' schreef het godsdienstig-staatkundig dagblad *De Tijd*. 'Vier dagen lang heeft de vreugde door het deftige Zuid gedaverd. En gisteravond, op de nationale bevrijdingsdag, is het laweit en de vreugde besloten met een uitbundig en nogal opvallend festijn, dat duizenden naar de artiestenbuurt heeft getrokken. De kunstenaars, door al dan niet goedwillende burgers nogal eens de parasieten van de maatschappij genoemd, omdat enkelen van hen – alweer volgens deze goede burgers – leven van subsidies en overheidssteun, hebben deze vier dagen een uit eigen zak gefinancierd volksfeest aan de ganse burgerij van Amsterdam aangeboden, waarvan duizenden, jong en oud, hebben geprofiteerd.'²¹²

Alle beeldhouwers hadden in het gras hun beelden op sokkels gezet. Wolkers exposeerde gipsen afgietsels van Maria met strooien hoed en een kloek hennetje. Er was een wedstrijd voor kinderen georganiseerd, die eigen beelden en tekeningen konden inzenden. De beste werden bekroond met een klein prijsje van de plaatselijke middenstand. 'Uit de verschillende groepen,' schreef de krant, 'kwamen Daniël Esser, jongste zoon van professor P. Esser, van de Rijksakademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam, en Erik Wolkers, een der meest drieste zonen van de Zomerdijkstraat-stand, tevoorschijn.'²¹³

Op de laatste dag van de festiviteiten, 5 mei 1954, was er 's middags een voetbalwedstrijd tussen de beeldhouwers en de schilders. Volgens de verslaggever van *De Waarheid* speelde Piet Esser een bijzonder goede partij maar was Fred Carasso als back 'niet onfeilbaar'.²¹⁴ Eindstand: 9-9. Volgens Esser eindigde de wedstrijd onbeslist omdat het 'onduidelijk was in welke goal men moest schieten'.²¹⁵ Tot slot was er een feest dat tot diep in de nacht duurde, waar duizenden Amsterdammers samenkwamen, en dat door de politie moest worden gestopt.

Op Jans atelier werden van meet af aan veel feestjes gegeven. Ek van Zanten, in 1950 pas zestien jaar oud, kan zich dat nog goed herinneren. 'Dat ging er ruig aan toe. Het was vol en druk, er klonk muziek en er werd stevig gedronken. 's Nachts, ver na sluitingstijd van de winkels, moesten we dan nog ergens wijn gaan halen in de Rijnstraat. Voor mij was dat allemaal nieuw, óók al die betoverende vrouwen. Maria, de vrouw van Jan, was prachtig. En op een van die feestjes kwam ik de zus van Jan tegen, Janna. Die was niet héél veel ouder dan ik en die heeft mij toen nog, in het halletje van het atelier, terwijl het feest in volle gang was, hoe zeg ik dat netjes, mondeling groot plezier bezorgd. Ik was verbijsterd en dacht: o, gaat dat zo hier.'²¹⁶

Ondanks de vreugde over hun nieuwe huis verliep het leven van Jan en Maria nog altijd stroef. Ze maakten ruzie over de kleinste dingen, merkte Hans Warren, die was uitgenodigd om de kerstdagen van 1950 en de oudejaarsviering bij ze door te brengen. 'Zoals je ziet,' schreef ze hem, 'wonen we nu in Amsterdam, mischien kan dat je verlokken. Jan heeft nu een fijn atelier en we hebben veel meer ruimte dan in Leiden. We wonen vlak bij de Amstel aan de rand van de stad. 't Is nu zo prachtig buiten met de sneeuw. [...] Als je zin hebt, moet je komen. Pa de Roo stuurde kaas en die kunnen we beslist niet alleen op.'²¹⁷

Warren ging op het aanbod in, al kwam hij tot de ontdekking dat hij zijn neus in een wespennest had gestoken. Toch schreef hij in zijn dagboek dat het hem goed had gedaan, 'als verdere pantsering tegen een verworden leven'. 'Het laatste restje moreel gevoel

dat ik nog over had uit m'n opvoeding is verdwenen, althans in theorie, want ik heb kuis geleefd, het enige reël-sexuele was een lange zoen op Maria's mond en duizend verlangens naar allerlei contacten.²¹⁸

Warren vond Maria 'mooier dan ooit, vreemder dan ooit, en tevens zo gemakkelijk bereikbaar dat ik haar niet genaderd ben en pas duidelijk voelde hoe voorgoed wij elkaar verloren hebben. Onze wandeling langs de bevroren Amstel, schaatsters, een wilde zwaan die langs vloog, haar zoontje Erik [sic] dat achter ons draafde: dat was misschien het hoogtepunt van eenzaamheid en geluk. In het winterlandschap was Maria een wonder waar elkeen naar op en om keek: een lange, slanke vrouw in een korte, gele bontmantel waaronder een nauwe rok met prachtige benen. Maar het gelaat: smal, nobel, wonderlijk, goed opgemaakt ('s morgens transformeert zij zich van een vale en half verlepte vermoeienis tot een wonder) met wijde raadselogen onder de poney. Haar verder heel kort tot op de oren.²¹⁹

Het leven in de Zomerdijkstraat vond Warren 'uiterst ongeregeld' en er was 'het onophoudelijk gedoe der kinderen'.²²⁰ Hij was terechtgekomen in 'tallose huiselijke strubbelingen, die hem in minimum van tijd een neurose hadden moeten bezorgen'.²²¹

In Warrens dagboek zit tussen de bladzijden waar hij verslag deed van zijn verblijf in de Zomerdijkstraat een gescheurd briefje waarop in Maria's handschrift valt te lezen: 'Hans, Jan is thuisgekomen en weer weggegaan. Ik weet niet waarheen. Hij heeft niets gezegd. Ik ga maar slapen. Welterusten, Maria.'²²²

Het is een tastbaar bewijs van de huwelijksstrijd die zich afspeelde en die Warren niet alleen optekende in zijn dagboek, maar ook weergaf in de tweede, uitgetikte versie van zijn ongepubliceerde roman 'Om het behoud der eenzaamheid'. Daarin speelt Maria – zo heet het romanpersonage – een hoofdrol. Maria is de verloren jeugdliefde van 'Nous', de broer van de verteller, die niet geheel toevallig 'Hans' heet, maar ze is ook de vrouw van de Franse schilder Josquin Poisioux, met wie ze, nadat ze zwanger is geraakt, in een stormachtig huwelijk belandt.

Van de Franse schilder heeft Warren in zijn roman een woest ‘natuurmens’ gemaakt, zoals Jan Vermeulen Wolkers bij Warren introduceerde. ‘Josquin Poisioux was een merkwaardige kerel. Een in Parijs verdwaalde bosgeest, een woudloper, origineel, onstui-mig. Men voelde hem verwant met planten en dieren, met regen en bladgeruis, met vochtige aarde en rivieren. Hij had de hoorn van Roland kunnen blazen, lang en hartstochtelijk gedempt als een mistsein door het woud, en ik kon me voorstellen hoe hij zich veranderde in een rijk bebladerde heester met verwrongen takken of in een demon met lang, mossig haar. Ik schatte hem achterin de twintig. Zijn athletisch gebouwde lichaam moest sterk behaard zijn, want zijn donkere krullenkop liep in een brede streep zonder onderbreking door over zijn nek tot onder zijn losse trui, en aan zijn hals was er geen scheiding tussen baard- en borsthaar. Duide-lijk was nog te zien dat hij als jongen knap was geweest.’

Nous karakteriseert Josquin als ‘een gevangen wild dier, dat tel-kens dreigt uit te breken’.²²³

De dag na het kerstdiner wordt de ik-figuur opgeschrikt door geschreeuw. ‘Even hoorde ik het versuft aan, dan besepte ik: het is in het atelier, en door de deur die daar vanuit haar kamer toegang toe gaf, rende ik naar binnen. Wat ik zag, was niet erg verheffend. Totaal buiten zichzelf, had Maria de prachtige potplanten in gruis gesmeten, schilderijen lagen vertrapt over de grond, een vrouwen-torso op een pedestal sloeg net in puin op de vloer toen ik binnen-kwam.’²²⁴

Warren moet zich hier op de werkelijkheid hebben gebaseerd. Dat Maria tijdens een ruzie met Jan een gipsen tors – die op som-mige familiefoto’s uit die tijd te zien is – heeft stukgegooid. In ‘Om het behoud der eenzaamheid’ staart de schilder naar de scherven aan zijn voeten in het atelier. “Zo gaat het hier nu al-tijd,” zei Josquin, ijsig kalm, “daarom kan ik niet meer werken, zij maakt alles kapot, in mij, en ook wat ik maak.” En: “Die tors was decoratief, maar slecht. Het was een beeld van een vriendinnetje van me. Ik ging wel eens met dat ding naar bed als ik in ’t atelier sliep, en zij zelf niet komen kon.”²²⁵

Zowel het slapen met de tors als het stukgooien van het gipsen vrouwenbeeld zou terugkeren in *Kort Amerikaans*. Wolkers heeft de woede-uitbarsting van Elly, als zij Erik van Poelgeest betrapt met de tors, gebaseerd op de ruzie met Maria tijdens de kerstdagen van 1950.

‘Elly pakte de tors van de grond.

“Het weegt niets,” schreeuwde ze. “Ze is helemaal hol!”

Ze gooidde de tors voor haar voeten in stukken.

Erik staarde ontzet naar de hel-witte scherven, die als vleugels van hongerige meeuwen voor zijn ogen sloegen. Toen sprong hij sneeuwblind op Elly af en klemde zijn handen om haar hals. Hij had haar zo stevig vastgegrepen dat ze zich niet verweerde. Hij hoorde het kraakbeen van haar luchtpijp onder zijn duimen kraken.’²²⁶

In ‘Om het behoud der eenzaamheid’ loopt Maria weg. Het briefje dat Warren in zijn dagboek bewaarde, wijst erop dat Jan in elk geval óók het huis ontvluchtte. Josquin wordt door Maria met soevereine minachting getypeerd als ‘een vent met genie en zonder wil, die van mijn vaders geld leeft’.²²⁷ En over haar eerste zwangerschap en het huwelijk dat erop volgde doet ze opmerkelijke uitspraken: ‘Toen ik zwanger werd dacht ik: het kind moet komen, hoewel ik nooit bewust naar een kind had verlangd. Ik was toen nog eerlijk, nu zou ik er niet meer over denken en het weg laten maken. Josquin beweert dat ik het erom heb gedaan, om hem aan mij te binden. De reactie van mijn ouders viel mee, was vrij normaal zelfs. Vader gaf ons een ruime toelage om Josquin op dreef te helpen.’²²⁸

Maria beklaagt zich over Josquins vreemdgaan. ‘Ik was nog geen drie weken getrouwd, of ik merkte dat Josquin me bedroog met een meisje dat poseerde, zogenaamd, maar ik heb nooit enig resultaat van dat poseren gezien dan een dikke buik van een van die vriendinnen waar we straks ook nog voor kunnen betalen. Ik was uitgeschakeld, ik moest me er bij neerleggen, niemand keek naar mij om zolang ik Kaspar droeg. Josquin bemoeide zich niet meer met me. Toen Kaspar geboren werd, kreeg ik een borstont-

steking en lag ik nog een paar weken langer in het ziekenhuis. Daarna ben ik begonnen, Josquin met gelijke munt te betalen, en nu is meneer jaloers, nu pest hij me, verbiedt hij me, sluit hij me op en slaat hij me.²²⁹

Aan Maria wordt gevraagd waarom ze niet van haar man afgaat. 'Omdat het niet kan. Ik weet niet waar ik heen moet. [...] We blijven bij elkaar om het kind. Om de toelage van vader, waar we grotendeels van leven. Omdat er altijd, ondanks alles, een massa sentimentaliteiten zijn waar je niet tegenop kunt.'²³⁰

'Langzaam,' schreef Warren, 'liep ik dezelfde weg nog eens terug. Morgen zouden ze weer als vijanden tegenover elkaar staan, en het kind dat hen nu samen bond als een toevallig ongeluk dood wensen.'²³¹

Een gruwelijke, omineuze regel.

Toch eindigt het kerstverhaal bij Warren niet zonder hoop: 'Maria keek op het kind, en haar gezicht was zachter. Josquin keek op Maria en het kind, en naar zijn gezicht te oordelen had hij elk ogenblik iets vriendelijks kunnen zeggen, iets dat hen weer tot een eenheid maakte.'²³²

Op Hans Warren had Maria haar betoverende werking nog altijd niet verloren. Toen Warren op 6 januari 1951 weer vertrok, schonk Jan hem het portret in chamotte, gebakken klei, dat hij van Maria had gemaakt. 'Dat was des te aardiger,' schreef Warren, 'omdat hij het geen goed werk vond. Ik wilde hem erg graag hebben. Het is de enige afbeelding die ik van Sibylle heb, ik bezit zelfs niet één fotootje van haar.'²³³

Wolkers wilde het beeld verwoesten, maar Warren hield hem daarvan af.²³⁴ De gebeeldhouwde kop van Maria, zijn onbereikbare jeugdliefde, is zijn hele leven op Warrens schrijftafel blijven staan.

Sibylle als droom van chamotte
Zestig herfststen later nog steeds
Het mooiste meisje van de stad.²³⁵

Vreemdelingenlegioen

Een paar weken na het vertrek van Hans Warren laaiden de ruzies tussen Jan en Maria weer op. En ditmaal hoger dan ooit tevoren omdat Maria troost had gezocht in de armen van een ander.

Die ander was de schrijver Eli Asser, die met zijn vrouw vlak in de buurt woonde, op de hoek van de Rijnstraat en de Trompenburgstraat. 'Ik was toen wereldberoemd in de Rijnstraat,' zegt hij. Nadat de Joodse Asser en zijn vriendin en latere vrouw Eva Croiset de oorlog ternauwernood hadden overleefd, waren zij na de bevrijding, totaal berooid, samen weer begonnen te bouwen aan een toekomst. Asser bleek succesvol als schrijver van, zoals hij het zelf noemt, 'vlotte verhaaltjes' in *Vrij Nederland* en later als tekstschrijver voor het toneel en de VARA-radio.

'Jan Wolkers is eens bij mij thuis komen praten hoe ik toch van het schrijverschap kon leven. Dat leek hem ook wel wat,' zegt Asser. 'Ik kon het goed met hem vinden. Een robuuste vent. Levenslustig.' Eli en Eva zagen Jan en Maria ook wel op feestjes bij elkaar thuis en in de buurt.

'Ik had een fantastisch huwelijk met mijn vrouw,' zegt Asser. 'Ik was haar trouw. Maar het was een stoute tijd, waarin iedereen wel eens wat overkwam. Wolkers was héél stout. Hem overkwam steeds wat.' Dat Asser een keer met Maria naar bed is gegaan, daar is hij niet trots op. 'Ik acht het niet uitgesloten dat het is gebeurd,' zegt hij. 'Eenmaal.' De affaire betekende niet veel voor hem, zegt hij meer dan zestig jaar na dato. 'Maar vrouwen hebben daar vaak een andere emotie bij.'²³⁶

Toen Jan ontdekte wat zich tussen Maria en Eli had afgespeeld, ontplofte hij. Hij kon haar ontrouw, hoe vaak hij haar zelf ook had bedrogen, niet verdragen. Hij hield het thuis niet langer uit. Zonder afscheid te nemen, moedeloos, woedend en vervuld van schuldgevoel over het achterlaten van de kinderen, sloeg hij de deur achter zich dicht. Hij lifte naar Parijs. Daar wilde hij zich melden als soldaat van het vreemdelingenlegioen.

'Iedere dag,' schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, 'liep ik langs

het gebouw maar ik ging er niet binnen. Ik had een kleine hotelkamer gehuurd in een grijze straat. Alles was er grijs. De muren, de deuren en raamkozijnen en de wrakke jaloezieën. Het kamertje was driehoekig. Het liep als een taartpunt naar een raam waardoor je een plataan zag die zo ingekort was dat het geen boom meer leek, maar iets fossiels, de tand van een mammoet of het bot van een groot beest. Op de bast zat het stof als fluweel. De regen kon er niet in binnendringen. Het water droop eraf in een glazuurachtig stroomgebied of bleef erop zitten in dikke parels. Wat heb ik op die kamer gedaan? Dagen lang heb ik er in bed gelegen. Onder het raam stond een radiator met maar drie ribben. Hij stond op chaud, maar hij was altijd lauw. Op de vloer lag een vast tapijt van een rode harige stof dat voor het bed afgesleten was tot een grijze vette huid.²³⁷

Op 23 januari 1951 schreef Jan aan Maria op een slordig afgescheurd blaadje op zijn kamer in een hotelletje in het Quartier Latin: 'Ben vanmorgen om 6 uur in Parijs aangekomen. Om 9 uur ben ik naar het bureau van het vreemdelingenlegioen geweest. De kille Willink-façade, de blauwe hardstenen trap, het zag er allemaal zo onherroepelijk uit, dat ik er niet binnen kon gaan. Lafheid? Ik weet het niet. Maar ik dacht aan de kleine prikneus hoe die nu door 't atelier liep, en aan Erik toen hij laatst met een bloedmondje thuiskwam. Dan kan je zo iets niet doen. Misschien ben ik morgen moediger, of verstandiger en kom naar huis. Maar als ik tot de conclusie kom, dat we van elkaar houden en toch elkanders leven zo grondig verpesten, dan wordt het allemaal nog veel triester. Als ik onze situatie ernstig overdenk, dan is het de beste oplossing toch dat je me nooit weer ziet. Hoe beter het een paar weken gaat – en het ging de laatste weken toch goed – des te erger is de uitbarsting. Ik heb de moed niet meer om overnieuw te beginnen. Ik kan er niet in geloven. Ik kan niet meer opnieuw beginnen iets te doen als ik zo zeker van tevoren weet, dat het halverwege toch weer vernietigd wordt, omdat er altijd bij ons iets gaat haperen. Jouw gebrek aan enthousiasme, mijn gebrek aan een beetje gewone dagelijkse liefde?'²³⁸

Hij wilde schoon schip maken. Zijn collegegeld voor de komende maanden op de academie had hij opgenomen en hij had thuis zijn schulden betaald. Maria moest maar tegen iedereen zeggen dat hij ziek was. Met een paar gulden op zak was hij, liftend naar Parijs, langs de kant van de weg opgepikt door een dame. 'Deze juffrouw,' schreef hij aan Maria, 'wilde me in de auto meenemen naar Frankrijk om daar een poos te leven. Op 't laatste moment heb ik ervoor bedankt, omdat ik me niet proletierig genoeg voel om het gebruik van m'n phallos te laten honoreren.'²³⁹

Drie dagen later, op donderdag 26 januari, kwam het briefje aan bij Maria. Zij schreef hem per kerende post terug.

'Lieve Dadi,

Vanmorgen heb ik je brief ontvangen en nu wacht je natuurlijk op mijn brief die je smeekt om direct naar huis te komen en dat wilde ik ook doen, daarnet nog, misschien tien minuten geleden, maar ik kan het niet. Ik wil het ook niet. Ik wil je niet meer beïnvloeden, je moet zelf een beslissing nemen. Want als je terugkomt moet je komen met het vaste besluit dat het nu anders moet gaan tussen ons. Je bent nu zo ver gegaan als je gaan kunt zonder dat er iets onherstelbaars gebeurd is en het enige resultaat is geweest dat het steeds moeilijker is geworden om verder te gaan na een ontzaggelijke herrie om een of andere futiliteit. Ik bedoel zolang iedere vraag of wens van jou geldt als een bevel en zolang er geen plaats is voor waar ik op dat moment zin in heb zolang is het voor ons onmogelijk om langer dan twee of drie weken de vrede te bewaren.

Ik weet wel dat wat ik nu doe stom is als ik je werkelijk thuis wil hebben maar ik kan niet anders. Ik moet je zeggen wat ik op m'n hart heb. Ik bedoel dit. Het allerliefst zou ik schrijven: Kom in godsnaam naar huis want ik word gek als ik er aan denk dat ik je nooit meer zal zien. Dat ik voortaan alles alleen zal moeten doen, alleen de verantwoording voor de kinderen moet dragen, nooit meer samen met jou zal kunnen kijken naar de snoetjes die Eva trekt en niet meer samen ons ergeren of amuseren met Erik. Nooit meer onze stoelen aanschuiven in de kamer met het ton-

netje in het midden met heerlijk spul en cigarettten. Nooit meer naar werk komen kijken dat je 's avonds nat gespoten hebt. Niets meer. Maar als ik er dan aan denk hoe je dan terug zou komen met het air van: durf me niets te verwijten want dan ga ik meteen weer weg nee dan heb ik liever dat je niet komt want al zwijg ik dan toch blijft er bij mij een wrok om wat ik niet heb gezegd ter wille van de vrede. Zolang je de boel er bij neergooit zodra ik je iets verwijt of ik je erger door niet alles precies zo en op het zelfde tijdstip te willen als jij het wilt zolang heeft het geen zin om weer bij elkaar te komen. Je moet weten hoe ernstig ik dit meen, want je weet hoe ik opzie tegen de toekomst die me dan wacht.²⁴⁰

Maria moest er niet aan denken dat hij terug zou komen zonder met een woord te spreken over alles wat er daarvoor gebeurd was. 'Geen greintje spijt of schaamte dat je me geslagen, geschopt en gespuugd hebt, dat je nu het geld opmaakt waar we van de zomer samen van naar Parijs gegaan zouden zijn en waar we van de zomer van moesten leven.'²⁴¹

Ze kon het niet doodzwijgen. 'Dat je mij jaloerse scènes maakt na alles wat je zelf gedaan hebt. Ik vind het niet eens zo erg dat je de onmogelijkste dingen doet maar wel erg vind ik dat je achteraf als ik erover begin altijd draait en praat en zonodig zwijgt tot je gelijk krijgt in schijn. Dat vind ik zoiets ontzettends en het belet mij ook om volkomen fris en zonder rancune opnieuw te beginnen en waarschijnlijk is het ook de reden dat we altijd weer zo gauw ruzie hebben omdat ik ergens prikkelbaar blijf en me miskend voel en een beetje verdrukt. Ik geloof dat ik alles nu wel weer eens gezegd heb en ik weet ook wel hoe je reageert. Enfin. Nu moet ik nog m'n laatste hatelijkheid afvuren en dan ben ik helemaal schoon. Als je naar mij terugkomt wacht er dan niet mee tot je laatste cent op is anders zal ik nooit geloven dat je naar mij terugkomt en ik zou ook de gedachte niet kunnen verdragen dat je rustig in Parijs blijft zitten terwijl je allang het besluit genomen hebt terug te komen en je alleen nog fijn een beetje vakantie neemt.'²⁴²

'Vakantie,' denkt Daniël, de ik-figuur van *Een roos van vlees*,

grimmig. ‘Ze kon ook niet weten hoe ik daar leefde. Dat ik alleen van die driehoekige kamer afkwam om langs het aanmeldingsbureau te lopen. Dat ik verder de hele dag in bed lag te luisteren naar de geluiden die door de muren kwamen. Ruziënde stemmen, een klap, een vrouw die huilend smeekte. Dan werd de radio aangezet. Het was overal hetzelfde, in Parijs, in Amsterdam. En mijn hoofdscheen te zullen barsten. Ik lag maar te denken wat ik doen moest, wat er van haar en de kinderen moest worden. Ik draaide steeds in dezelfde gedachtenkring rond. Die grijze smalle kamer werd een cocon waar ik niet meer uit scheen te kunnen komen. Ik verdoofde helemaal. Ik kon niet meer denken, ik hoorde alleen nog die stemmen en de radio en het doortrekken van de w.c., alsof het door een enorme versterker door de wand van mijn kamertje kwam.’²⁴³

Maria had Jan geschreven dat ze dacht dat hij woest zou zijn over de verwijten die ze hem maakte en over het typeren van zijn vlucht naar Parijs als een kleine vakantie. ‘Ik moest het zeggen en ik voel me opgelucht en bovendien is dit voor mij de enige weg om vertrouwen te kunnen hebben in onze toekomst. Als we het proberen na dit relaas. Ik zou je eigenlijk nog graag willen schrijven hoe ik deze dagen doorgekomen ben maar het lijkt me na het voorgaande een beetje of ik met een doekje voor het bloeden aan wil komen. Dat vertel ik je later misschien nog wel eens.’

In een ps meldde Maria dat ze de schijn niet langer zou kunnen ophouden, want dat haar moeder van plan was uit Den Helder – waar Maria’s zusje Nan woonde, die was getrouwd met de vlootpredikant Gerard Rothuizen – naar haar toe te komen. En onder aan het laatste velletje schreef ze: ‘Ik weet dat het moeilijk is om na wat ik nu geschreven heb de eerste te zijn voor een verzoeningspoging en daarom doe ik het. Want ondanks alles wat ik je geschreven heb verlang ik naar je en ik heb er eigenlijk sinds Woensdag niet aan getwijfeld of je zou terugkomen. Maandag en Dinsdag heb ik in een soort verdwazing doorgebracht. Ik heb niets anders gedaan dan heen en weer lopen d.i. het enige dat ik me herinner, van eten drinken kinderen voeren op de bel letten

enz. herinner ik me niets en toch moet ik dat allemaal gedaan hebben want ze hebben niet gehuild. Ik wel.²⁴⁴

Het ongeluk

Een week na zijn vlucht naar Parijs keerde Jan met hangende pootjes terug. 'Ik ging mijn noodlot tegemoet. Ik was de engel des doods die een teken op de deurpost aanbrengt.'²⁴⁵

Ondanks alles had hij ernaar verlangd om Maria weer te zien. Zijn kinderen had hij vreselijk gemist. Voor de zoveelste maal wilde hij met een schone lei beginnen, een goede huisvader voor ze zijn. Maar al snel bleek dat een illusie. Hij was nog altijd niet in staat om zijn vrijheidsdrang en seksuele drift in toom te houden. Maria was evenmin veranderd. Ze lag op de bank, rookte de ene sigaret na de andere en lette slechts met een half oog op de kinderen.

Op een zomerse zondag, 10 juni 1951, zou de huwelijkstragedie op gruwelijke wijze een slachtoffer eisen. 'Het water,' schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, 'is altijd kokendheet op zondagochtend omdat dan iedereen gaat douchen. Het was toen zondag. Ja, zondag was het toen.

Die kamer is weer om hem vol ruzie en bitterheid. En het water komt weer door het plafond langs de muur stromen. Sonja rent naar boven toe. Haar wanhopige stem. Het is geen stem meer, het is het gekreun van een gewond dier.'²⁴⁶

De kleine Eva was door Maria in de wastafel op de eerste verdieping gezet. Maria was even naar beneden gegaan. Daar kreeg ze prompt ruzie met Jan. Het liep hoog op. Haar dochtertje was ze vergeten, totdat ze water door het plafond langs de muur zag stromen. Maria rende de trap op. Toen ze bovenkwam, zag ze wat er gebeurd was. Het kleine meisje had de hete kraan boven de wastafel opengedraaid en was gruwelijk verbrand. Maria gilte het uit.

'Wat heeft ze allemaal doorgemaakt daarboven. Ze heeft het

meisje uit de wastafel met heet water getild en het in een teil met koud water in de douche gezet. Toen ze met het kindje in een deken gewikkeld met de ziekenauto vertrokken was vond ik op de vloer van de douche het vel van haar handje.²⁴⁷

Het is een schrijnend beeldrijm in zijn biografie: ook Jan werd als baby met een brandwond, gewikkeld in een deken, in de armen van zijn moeder naar het ziekenhuis vervoerd.

Wolkers ging niet mee in de ambulance. Erik was thuis en die moest worden ondergebracht. Dora Esser was bereid om op Erik te letten. Daarop is Jan zo snel mogelijk naar het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis in de Ruyschstraat gegaan, waar Eva in kritieke toestand was opgenomen.

‘Zij deed haar mondje open maar ze zei niets. Ze kon misschien niets meer zeggen. Dat lieve hoofdje van haar, diep weggezakt in het kussen. Het was zo wit als het beddegoed. Alleen haar ogen lagen in donkere doorschijnende schaduwen waar ze in leken weg te zakken. De dokter kwam zeggen dat ze binnen een paar uur dood zou gaan.’²⁴⁸

De nonnen van het katholieke ziekenhuis, de Zusters van Liefde, stuurden hen onverbiddelijk de kamer uit. Toen ze naar de deur liepen heeft Eva nog zachtjes geroepen: ‘Dadi.’

Hij zou het zijn hele leven niet meer vergeten. Dat woord. Haar zwakke stemmetje. Achteraf kon hij maar niet begrijpen dat ze zich als makke lammeren door de nonnen hadden laten wegsturen. Maar ze waren in shock. ‘Dat is het verschrikkelijkste,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, ‘dat we haar alleen hebben laten doodgaan. Onbegrijpelijk, onbegrijpelijk.’²⁴⁹

Nog diezelfde avond overleed Eva Maria Wolkers aan de gevolgen van haar brandwonden.

Toen ze terugkwamen uit het ziekenhuis, zonder Eva, zagen ze nog net hoe Piet Esser van hun huis wegliep met de krans met linten die aan de gevel was opgehangen ter nagedachtenis aan Gerrit Jan van der Veen. Het was ook zijn sterfdag. Dat was de reden dat Jan een gruwelijke hekel had aan de krans van het kunstenaarsverzet.²⁵⁰

De volgende dag kwamen Maria's ouders naar Amsterdam. Er meldde zich een marechaussee. Dat was de standaardprocedure na een dodelijk ongeluk met een kindje, om te zien of er geen opzet in het spel was geweest. De marechaussee heeft eerst apart met Maria gesproken en daarna met Jan. Pa De Roo vroeg of hij daarbij mocht zijn om te horen wat er precies was gebeurd. Tijdens dat gesprek vertelde Jan met tranen over zijn wangen hoe moedig Maria was geweest.²⁵¹

'Tot onze grote droefheid overleed heden ons lief dochtertje en zusje Eva Maria in de leeftijd van 2 jaar,'²⁵² stond er op de rouwkaart. Eva werd op 14 juni in kleine kring begraven op Zorgvlied. De rouwstoet was om twaalf uur 's middags vertrokken van het Onze Lieve Vrouwe Gasthuis en was een halfuurtje later aangekomen bij het grafje aan de rand van het kerkhof. Een idyllische plek onder de bomen aan een brede sloot.

'Toen was de aarde zacht als poeder,' staat er in *Een roos van vlees*. 'Bij iedere stap kwam er een klein stofwolkje rond je schoenen. Het was toen juni. Het was al heel lang mooi weer. Zon en stof, en de verveling daarvan. En de verdoving. Toen het kistje naar beneden zakte schreeuwde er een vogel heel fel. Ik had een te lange zwarte regenjas aan die ik geleend had. Hij hing tot halverwege mijn onderbenen. Ik schaamde me ervoor. Zelfs toen nog.'²⁵³

Weer een reminiscentie: op de begrafenis van Gerrit leende Jan een regenjas, de regenjas van zijn dode broer, gemaakt van de parashute van een te pletter gevallen Duitser.

'Ik hoorde mijn vader tegen iemand zeggen: Het is verschrikkelijk, ongedoopt het graf in. Voor eeuwig verloren. Wie geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn die zal zalig worden.'²⁵⁴

Op de ochtend van de begrafenis hadden Jan en Maria een brief van Wim en Gré de Kler ontvangen, die hun medeleven betoonden. Zij waren niet lang tevoren uit Oegstgeest helemaal naar Amsterdam komen fietsen en hadden daar Eva nog gezien: 'We weten hoeveel jullie van die kleine Eva met haar grappige eigen maniertjes gehouden hebt, zodat we ons de grootte van jullie

droefheid kunnen voorstellen. Wij, evenals jullie, vragen ons tevergeefs af waarom dit zo moest zijn, waarom dit onredelijke moest gebeuren.’²⁵⁵

Het gemis drong door alles heen. Er was in het atelier een daverende stilte ingetreden. Niet alleen omdat Eva er geen geluidjes meer maakte, nooit meer hilde en nooit meer kraaide van plezier, maar vooral omdat haar ouders niet konden praten over haar dood. Jan en Maria werden verteerd door verdriet en schuldgevoel.

‘Dat eeuwige zwijgen,’ zegt Eric Wolkers. ‘De ruzies.’ Eric was pas drieënhalf, zijn herinneringen zijn vaag. Hij weet alleen nog hoe hij in Eva’s ledikantje kroop en voelt nog altijd de leegte, het verlies en onbegrip na haar dood. Waar was zijn zusje gebleven? Eric weet niet meer of hij thuis was tijdens het ongeluk en heeft zich wel angstig afgevraagd: ‘Had ik iets verkeerd gedaan? Ging de ruzie tussen Jan en Maria om mij?’²⁵⁶

‘De verschrikking voor mijn oudste zoon,’ verzuchtte Wolkers een paar jaar voor zijn dood, toen hem naar de dood van Eva werd gevraagd. ‘Die was ineens een speelkameraadje kwijt en had twee ouders die er niet over konden praten.’²⁵⁷

Zes weken na het ongeluk, op zondag 24 juli, vertrok Maria met Erik naar Oostkapelle. Jan bleef achter om te werken aan zijn opdrachten voor de Rijksakademie. Aan Maria schreef hij dat sinds zij zondagmorgen was vertrokken – ‘ik keek je nog na door ’t atelierraam maar je zag me niet (teleurstelling)’ – de eenzaamheid als een grauwe sluier alles omhulde. ‘Ik ben, behalve Woensdag dan, in drie dagen m’n atelier niet uit geweest, en heb gewerkt als een bezetene. Wat heb ik dat werk onderschat. Ik had gedacht Maandagavond klaar te zijn, en nu is het Donderdagnacht en ik ben nog maar net klaar. Maandagmiddag ben ik even naar ’t kerkhof geweest. De bloemen op ’t grafje van ons engeltje zijn inderdaad lelijk, maar er was een merel tussen aan ’t scharrelen. Vreemd dat ik me niet eenzaam zou voelen als ik wist dat Eva bij jou in Oostkapelle was, en dat ik maar drie uur hoefde te reizen om haar te zien. Ik houd van haar meer dan van iets ter wereld, ondanks

dat jij me verleden [week] verweet dat ik niet meer aan haar dacht, en dat ik verdriet van jou over haar lastig zou vinden. Dat is verschrikkelijk, en je hebt me nooit gezegd dat je dat niet meende.

Trouwens, kan je zoiets zeggen zonder het te menen? Jij denkt dat je zulke dingen maar gewoon tegen me kan zeggen, omdat zulke grove naturen als ik zoiets toch meteen weer vergeten. Maar ik loop als een idioot door 't huis en vind haar niet. Ik ruik aan de poppetjes waar ze mee speelde of ik nog iets van haar vind door een geur. Ik hou m'n handen in de bak onder de heetwaterkraan om te geloven dat het minder erg was, dat ze het alleen maar een beetje warm gevonden heeft en toen is gaan gillen. Ik hoor haar 's nachts roepen als er geen kind meer ergens wakker is, en haar stemmetje in de nachtwind zoals het zong een paar uur voor ze stierf.²⁵⁸

Zoutzuur op zink

Een periode van radeloze rouw brak aan. 'Ik weet wel dat ik met haar over de Berlagebrug liep en dat er ineens een stortvloed van verwijten kwam,' vertelde Wolkers mij in het laatste jaar van zijn leven. 'Ze zei: "Als je niet ophoudt, spring ik het water in."²⁵⁹

'Wanneer is het begonnen?' vraagt de verteller van *Een roos van vlees* zich af. 'Die herfst na het ongeluk. We hadden steeds ruzie. We hadden steeds ruzie om de kleinste dingen. We werkten op elkaar in als zoutzuur op zink. We loogden en vraten elkaar uit met giftige woorden. Ik zwierf dagen door de stad, door regen en mist. Soms ging ik vier keer op een dag naar de bioscoop. En het schuldgevoel werd steeds groter, het groeide als een kuras om mijn borstkas. Als ik 's nachts thuiskwam zat ze op de rand van het bed op mij te wachten, mager en bleek. We spraken niet tegen elkaar, geen woord. En ik kon geen gebaar vinden om haar te troosten, om die ijzige moordende stilte te verbreken. Het was of mijn armen aan mijn lichaam vastgeroest zaten. Als we in bed schoven

gingen we ver genoeg van elkaar af liggen om elkaars lichaam niet te voelen. Wat had ik een medelijden met haar. Maar het kon niet, het kon niet. Geen gebaar, geen enkel woord.’²⁶⁰

Met kerst en oudjaar 1951 zocht Maria voor de zoveelste maal haar toevlucht in Goes. ‘En zonder iets of iemand die van je houdt vind ik het leven zo waardeloos,’ schreef zij Jan op 3 januari 1952, ‘dan word ik onverschillig en apathisch en ik ga verlangen naar een paar armen om me heen en een paar lieve woorden zonder meer. Ik bedoel onverschillig van wie ze afkomstig zijn en dan begint de rommel pas goed. Dat hebben we ook ondervonden want na de affaire met Eli is eigenlijk onze werkelijke ellende begonnen. Daarvoor ben je nooit zo harteloos en liefdeloos geweest als daarna. Misschien was je erg gedesillusioneerd, misschien had je gedacht dat ik nooit zou doen wat jij wel deed en misschien heeft het er niets mee te maken. Maar ik heb altijd gedacht dat je daarna vond dat je van dat ogenblik af geen enkele scrupule meer behoefde te hebben. En je weet niet eens hoe vaak ik dit najaar op het punt gestaan heb hem op te zoeken. Gewoon om me te laten troosten als een kind, want dat kon hij, zonder dat ik behoefde te zeggen dat, of waarom ik getroost moest worden. En ik geloof dat hij het nog doen zou ook. Geen mens kan van nature wijzer worden dan hij is (met de klemtoon op is en niet op hij).’²⁶¹

Ondanks alles hadden Jan en Maria het gevoel dat er maar één ding was om de pijn over de dood van Eva wat te verzachten: het creëren van nieuw leven. ‘Er moest een nieuw kind komen, anders waren we doodgegaan van verdriet. Je kan het ene kind niet door het andere vervangen, maar er moest weer een kinderstem zijn, iets waardoor het zwijgen tussen ons misschien opgeheven zou worden.’²⁶²

In december 1951 kreeg Maria een miskraam toen ze op bezoek was bij haar zus Nan en zwager Gerard.²⁶³ Maria werd opgenomen in het Gemeente Ziekenhuis in Den Helder omdat ze veel bloed had verloren. Bij Jan werd bloed afgetapt dat aan Maria werd gegeven om aan te sterken. Zij bleef achter in Den Helder, en hij keerde terug naar Amsterdam. Op 16 december schreef Jan in een

briefje aan Maria: 'Lieve Pude, rust je braaf. Serieus doen hoor, anders word je niet beter. Geven Leanne en Gerard je kostelijk voedsel voor 't nieuwe bloed?'²⁶⁴

Hij stuurde haar bloemen. 'Om vier uur heb ik eerst wat spul gekocht om een aardig kerstbouquetje voor in het tinnen vaasje van je te arrangeren. Is de eucalyptus niet mooi, en de dadels? Ik had er eigenlijk witte hulst bij willen hebben maar kon die niet meer krijgen, en plukte deze rode bessen achter de flat. Het is natuurlijk bestemd om frontaal bekeken te worden, en niet omheen te lopen; dit met 't oog op je rustkuur.[...] Nu, lieve Puut, 'n verlangen naar je gaat, als een nevel om het kerstbouquetje, met dit sigarenkistje scheep.'²⁶⁵

In dezelfde brief – een paar dagen na de miskraam – schreef Jan dat Maria maar aan de dokter moest vragen wanneer ze weer met elkaar konden 'erotieken'. 'Je hoeft er natuurlijk niet bij te zeggen: staande voor de spiegel. Ik zie je verdomde lekkere draaiende billen voor me als dat gebeurt. Even wachten, er komt nevel voor m'n ogen.'²⁶⁶

Uit alle macht probeerde hij de moed erin te houden. Maar het was de moed der wanhoop. Het enige wat hem houvast bood, was zijn werk. Aan Maria schreef Jan dat hij met Jos Wong, een medestudent op de Rijksakademie, 's middags op het Leidseplein had gezeten 'tussen de artisten'.²⁶⁷

En een paar dagen later, nadat hij Maria een bliksembezoek had gebracht in Den Helder: 'Esser kwam vanmorgen om kwart voor 10, en was blij mij (in m'n eentje) te zien hakken. Hij vroeg hoe het met je was, en ik moest je de groeten doen. Hij was nogal enthousiast over m'n tors en heeft me geholpen hem rechtop te zetten.'²⁶⁸

Jan vroeg nog wel hoe het met Maria was: 'Ik heb er zo'n goed vertrouwen in dat je weer gauw helemaal beter zult zijn. Je zag er Zondag zo goed uit. Toch ben ik blij dat ik gegaan ben. Het is misschien wel erg egoïst, maar op deze manier houd ik er de moed in en dat is voor jou toch ook 't best. Anders ben ik ongenietbaar.'²⁶⁹

Voor de kerstdagen in Goes was Jan uitgenodigd. Hij ging erheen, maar keerde snel weer terug naar Amsterdam met Erik. Hij maakte veel portretten van zijn zontje. 'Als hij poseert,' schreef Jan aan Maria, 'zingt hij aan één stuk door Sint Nicolaasverzen, of vraagt allemaal moeilijk te beantwoorden zaken: waarom ik geen letters van rook kan blazen zoals de wilde kat gisteren op de film, wat dromen is, enz.'²⁷⁰

Hij las nog altijd gretig. Stendhals *De Chartreuse van Parma* verslond hij. 'Wat een boek, zeg! Ik lees het met nog meer plezier dan *Le rouge et le noir*. Ik verheug me op 't ogenblik dat ik dit in 't Frans zal kunnen lezen.'²⁷¹ Jan was begonnen om Franse les te nemen. Elke week ging hij een uur langs bij juffrouw Timmer, de dochter van een architect, die met haar vader in een groot pand aan de Sarphatistraat woonde. Zij gaf niet alleen les aan Jan, maar had verschillende leerlingen van de Rijksakademie om ze voor te bereiden op een verblijf in Parijs. Die lessen waren gratis.

Juffrouw Timmer, een stijve, ouderwetse, vrijgezelle dame, is door Wolkers in de roman *Brandende liefde* vereeuwigd als mademoiselle Bonnema. 'Jarenlang had ik al verhalen over haar gehoord. De ene keer blèrden ze dat ze de volgende les die ouwe maagd eens een grote beurt zouden gaan geven dat de schilfers eraf sprongen, en dan hoorde je weer dat de sukkels wekenlang iedere keer een portie puin haar huis uit moesten zeulen en dat maar ergens moesten zien kwijt te raken, omdat ze na een verbouwing te gierig was om de ophaaldienst voor groot huisvuil te bellen, zodat je ze 's avonds in het café op het Plein aantrof met een grauwe papieren zak naast hun voeten onder het tafeltje met een paar brokkelige bakstenen, brokstukken kalk en wat begipst latwerk erin.'²⁷²

'Jan nam altijd scabreuze boeken mee, zogenaamd om te vertalen,' herinnert Ek van Zanten zich. 'Juffrouw Timmer verschoot dan van kleur.'²⁷³ In *Brandende liefde* neemt de verteller voor mademoiselle Bonnema Sartres *L'Âge de raison* mee, het boek dat zo'n grote indruk op de jonge Wolkers had gemaakt. 'Hijgend kwam ze achter me aan de kamer in en duwde het boek met een furieus gebaar en half afgewend gezicht over het tafelkleed naar me toe

alsof ik haar een in boekvorm geperst stuk varkensmest had doen toekomen. [...]

“Walgelijk! Dégoutant gewoon en niets anders,” zei ze.²⁷⁴

Toen Wolkers lof oogstte met de verhalenbundel *Serpentina's petticoat* zou juffrouw Timmer uitroepen: ‘C’est un succès de scandale!’²⁷⁵

In de brief aan Maria in Goes van 29 december 1951, aan het einde van een verschrikkelijk jaar, vroeg Jan aan zijn vrouw of zij nog goede voornemens had. ‘Heb je nog suggesties voor mij? Niet dat ik mezelf niet genoeg voorneem, maar dan weet ik wat jij dringend anders wil zien bij me. Vreemd dat je aan deze puberteitsromantiek, om het nieuwe jaar beter te doen dan ’t afgelopen, moeilijk ontkomt.’²⁷⁶

Geregeld plantte hij bloemen op het graf van Eva, dat altijd zonder steen is gebleven. ‘Ik heb blauwe druifjes gekocht en er wat van bij ’t poppetje gezet.’²⁷⁷

Tot op de dag van vandaag is haar laatste rustplaats op Zorgvlied onbedekt.

Hunkering naar de gehate

‘Als ik haar aankeek,’ schreef Wolkers in *Een roos van vlees*, ‘klapte ik dicht als een schelp. Maar zij kon het ook niet. Zij kon de barrière evenmin doorbreken.’²⁷⁸

Toch spraken ze zich wel uit in het handjevol brieven dat uit die tijd bewaard is gebleven. Maria hield Jan genadeloos een spiegel voor, maar spaarde zichzelf niet. De kleine correspondentie tussen beide echtelieden vormt een pijnlijk bewijs van menselijk onvermogen. De brieven zijn altijd keurig bij elkaar bewaard gebleven in Wolkers’ archief. Dat archief mocht chaotisch zijn, hij wist zijn hele leven precies waar ze lagen. En hij heeft ze, moedig genoeg, aan het einde van zijn leven ook niet vernietigd.²⁷⁹

Op 3 januari 1952 schreef Maria aan ‘Dadel’ hoe zij thuis in

Goes door haar ouders werd verwend en aansterkte na de mis-
kraam. 'Ik word een molletje en groei uit al m'n rokken.' Toch
voelde zij zich, bij het uitluiden van 1951, verlaten en opstandig.
'Want afgezien dan van het verdriet om ons kleine poppetje is het
een ellendig jaar geweest. Ik herinner me niets dan ruzie en ellen-
de. Het liefst zou ik het hele jaar uitvegen en laten verdwijnen.
Wat hebben we een hoop verknoeid, jongetje. Soms schaam ik me
voor mezelf, over jou en over mij en ik wil het zo graag anders dit
jaar. Zelfs al zouden we niet van elkaar houden dan nog, want we
zijn toch geen beesten en moeten toch kans zien op een min of
meer geciviliseerde manier te leven.'²⁸⁰

Ze hield van hem en kon niet goed begrijpen waarom het toch
altijd weer zo mis kon gaan tussen hen. 'Ik weet maar een ding ze-
ker meer,' schreef Maria. 'Ik hou van je, werkelijk, ondanks alles
en ik wil zo graag weer helemaal opnieuw beginnen. Laten we on-
ze Amsterdamse tijd vergeten en aan Leiden terugdenken. Toen
hadden we ook herrie, maar dat ging lang niet zo diep en was ook
weer gauw voorbij. Want die ruzies van ons met zo veel haat van
beide kanten dat mag niet meer, Dadi. Laten we er in godsnaam
aan denken dat de gevolgen ervan niet meer binnen onze macht
liggen. Je weet dat Evaatjes dood er het gevolg van was en mis-
schien weet je het niet, want ik heb het nooit durven zeggen, maar
dat we nu geen kindje krijgen is daar ook het gevolg van.'²⁸¹

Maria wenste dat Jan en zij eindelijk een gewoon leven zouden
gaan leiden. 'Gewoon prettig, praten, uitgaan, wandelen, gewoon
verliefd zijn. Gewoon sentimenteel zijn, gewone ruzietjes maken,
gewoon elkaar eens uitkafferend maar niet meer van die ellendige
stemmingen kweken die je dood en dor maken van binnen en on-
verschillig. En dan een beetje tederheid en een beetje belangstel-
ling voor elkaar. Vooral ook tederheid. Ben je vergeten dat we eens
gelezen hebben: Tederheid is hartstocht die slaapt. [...] Alles wat je
met tederheid nadert daar hou je van, of het nu een kindje is of
een padde of een puide. En ik zou bijna durven beweren, maar ik
weet het niet zeker: Alles wat je alleen met hartstocht nadert dat is
juist datgene waar je niet van houdt.'²⁸²

Ze stelde Jan voor om helemaal opnieuw te beginnen. 'Ik ga proberen om niet meer zo prikkelbaar te zijn (alleen weet ik niet of ik mijn morgenhumeur zal kunnen overheersen, dat is zo'n ingeworteld kwaad). Verder zal ik de boel wat beter bijhouden en proberen altijd mooi voor je te zijn. En laten we vooral niet bij het eerste het beste ruzietje er een drama van maken en roepen: zie je wel, het gaat toch niet, want dat is natuurlijk onzin. We kunnen onszelf niet op slag in heiligen veranderen en ik zou er lekker voor bedanken ook.'²⁸³

Tot slot vroeg ze Jan maar eens te schrijven wat voor hem haar meest hinderlijke hebbelijkheden en ergste gebreken waren en haar uitgebreid te antwoorden. Op 5 januari schreef hij haar terug. Om halfdrie in de nacht, vanuit het atelier. Dat kwam omdat Jan-na en Jan Vermeulen en zijn broer Kees waren langs geweest. Het was Eriks vierde verjaardag.

Jan was met Erik in de lunchroom van de Bijenkorf gaan zitten en had hem verrast met gebak, ijs, coca-cola en een fantastisch uitzicht over de Dam. 'Verkeersagenten, mannen met ballonnen en windmolentjes, de klokken op het paleis, hij vond het allemaal zo mooi en was zo opgewonden. Nu vergeet ik je helemaal te zeggen dat toen Erik vanmorgen beneden kwam de kamer versierd was. Ik lag in 't atelier in bed, hoorde hem naar beneden stommelen en halverwege de trap verrast zeggen: Godver, allemaal ballonnen. Ik had namelijk een stuk of vijf goedkope ballonnetjes (is dat eigenlijk met twee l's, 'k geloof het niet, maar vind het beter) gekocht en tussen de lampions aan 't plafond gehangen. Daarna kwamen de cadeaux. 't Was niet zo veel, maar hij vond 't prachtig. Een seinpaal en een plastic kanon dat schieten kan.'²⁸⁴

Tegen Jan Vermeulen had hij 's avonds nog gezegd: 'Maria zal wel veel aan ons denken en zich proberen voor te stellen wat hier gaande is.' 'Als ik zo iets zeg,' schreef hij Maria, 'vooral door het vaker zeggen, voel ik dat ik op m'n vader lijk even. Als pubers irriteerde ons dat zo; zou dat onbewust jalouzie geweest zijn.'

Opmerkelijk genoeg schreef hij over zijn verslag van Eriks verjaardag: 'Een beetje koel relaas misschien, maar ik ben vaak "even teder" voor hem geweest.'²⁸⁵

Zonder in te gaan op wat Maria hem had geschreven, hield hij het voor gezien. ‘Het is nu halfdrie, slaap overvalt me. Morgen verder. “Fluister mijn naam, en ik ben in ’t vertrek” valt me nu ineens in, of is ’t niet net of ’t van buiten af komt, langs telepathische weg uit een warme droom van jou hierheen gebracht.’²⁸⁶

Jan kondigde aan dat gedicht – hij verwees naar ‘Haar laatste brief’ van Martinus Nijhoff²⁸⁷ – nog eens te herlezen. De volgende dag voegde hij daar toch nog aan toe: ‘Nu het moeilijke gedeelte van m’n brief. Je vraagt me zoveel. Ik sta met een zekere vermoedheid tegenover al die vragen omdat ik op alles bijna een positief en negatief antwoord zou kunnen geven, en ook zou moeten geven. Als je me bijvoorbeeld vraagt om opnieuw te beginnen en alles beter te doen, dan ben ik daar natuurlijk enthousiast voor, maar tegelijk overvalt me met angst de zekerheid dat dat toch allemaal mislukken zal omdat ik het nieuwe met hetzelfde bloed, dus ook met dezelfde geestelijke gesteldheid moet doen als waarmee ik het oude liet mislukken.’²⁸⁸

En tot slot, in slordig, snel handschrift: ‘Ik ga de rest mondeling met je bespreken, anders kan deze brief niet meer met de expresse mee, en ik ben zo pessimistisch op ’t ogenblik dat ik bang ben dat ik verkeerde dingen schrijf.’²⁸⁹

Twee dagen later had hij spijt. Hij realiseerde zich dat hij zijn brief had afgebroken op een ongelukkig moment. ‘Je schrijft in je brief dat zelfs als we niet van elkaar houden het toch op een geciviliseerde manier moet kunnen. En dan zeg je dat je juist zo erg veel van me houdt. Ik doe dat ook van jou, maar het is zo moeilijk om te weten wat je partner merkt van je gevoelens voor haar of hem en wat zich allemaal van binnen afspeelt.

Je schrijft ook dat ik nog nooit zo beroerd voor je geweest ben als na jouw seksuele ontrouw. Inderdaad, want dat heeft veel bij me kapot gemaakt, zoals mijn ontrouw het wel bij jou gedaan zal hebben. Ik had gedacht dat je dat alleen al niet zou doen om mij een voorbeeld te geven, en dat was het ook voor me. Daarna is m’n leven half vergiftigd van rancune, spijt, haat en wraak. Ik merkte

toen ook hoeveel ik van je hield, want het was iets anders bij me dan alleen maar bezitsinstinct. Een prachtig résumé van deze gevoelens in dit fragment van A. Roland Holst:

Hij hunkerde naar de gehate, naar
verdoving en de waarden die zij loog,
of niet loog – wat was waar en wat onwaar
sinds zij hem met zijn minderen bedroog?
Hij hunkerde naar haar en haatte haar.
En wist het zijn verdiende loon, de maat
hem toegemeten aan bezoedeld wee –
en haatte en kankerde ten einde raad.
Tot banvloek werd zijn heimwee, hoe de zee
buiten ook riep – te laat, voorgoed te laat.²⁹⁰

En daarom kan ik je niet met de gepaste hoeveelheid optimisme tegemoet treden omtrent het beter doen, omdat ik zelf precies weet hoeveel er bij mij vergiftigd is. Niet alleen natuurlijk in ons huwelijksleven, maar vooral in m'n jeugd. Daar zal het terrein eerder liggen van waaruit veel te ontraadselen zou zijn in m'n later leven, m'n demons ook die ik het laatste jaar lijfelik in me voel te keergaan. Je moest eens weten bijvoorbeeld hoe ik Hans Warren haat omdat die je jeugd heeft gekregen. Hoe ik beurtelings jou en mezelf haat om wat er met Eva is gebeurd. Toen m'n oudelui hier waren was ik heel aardig voor ze, maar dan ineens vlamt de haat zo reëel op om wat ze me in m'n jeugd aangedaan hebben, dat ik ze zou kunnen vermoorden. En dat niet bij wijze van spreken. Alsof ik het zelf beter doe.'

Hij werd heen en weer geslingerd tussen haat en liefde, spijt en wrok. Jan wilde geloven dat het oude voorbij was en alles weer nieuw kon worden. Maar dat viel hem zwaar. Hij stelde het voor om maar niet te veel te verwachten en het nog maar weer eens te proberen, zonder op veel van Maria's vragen in te gaan. 'Ik heb over deze brief al drie uur gedaan; steeds zoeken of ik niet iets vriendelikers in me vond om je te schrijven.'²⁹¹

Maria trok zich terug, zij het op haar eigen wijze: ze kondigde aan om langer weg te blijven dan gepland. Op 10 januari schreef ze dat haar ouders erop hadden gestaan dat ze haar verjaardag – 19 januari – nog in Goes zou vieren. ‘Eerst heb ik geweigerd maar de druk was te groot. En nu heb ik het maar goed gevonden als jij het tenminste ook goed vindt. Erik moet dan nog maar een weekje naar Oma Schat.’²⁹² Dat was de bijnaam die Erik gaf aan moeder Wolkers. Jans vader noemde hij ‘Opa Kikkertje’.²⁹³

Maria schreef dat ze fit in Amsterdam zou aankomen. En dat de zes weken na de miskraam die ze moesten wachten voor ze weer met elkaar naar bed mochten voorbij zouden zijn. ‘Alleen moeten we wel voorzichtig zijn want ik wil dit niet nog eens. Ik bedoel ik wil niet meer zwanger worden voordat ik zeker weet dat we de sfeer in huis voor een lange tijd redelijk goed kunnen houden. Ik bekijk dit nu zuiver egoïstisch want al is mijn veerkracht een stuk groter dan de jouwe, ik ben toch bang dat nog zo’n teleurstelling te veel zou zijn en als mijn weerstandsvermogen afgeknapt is dan is er ook geen houden meer aan, nergens aan en dan zullen we zo degenereren dat we net zo goed in de Amstel zouden kunnen springen.’²⁹⁴

Zijn brieven hadden haar teleurgesteld. Ze dacht in zijn bedachtzaamheid nog iets anders te bespeuren dan de onmacht het goed vol te houden. ‘Je bent bang (nog steeds) om je te binden, je wilt niet beloven dat je je uiterste best wilt doen omdat je het veel te heerlijk vindt om zo af en toe de boel erbij neer te gooien, zuiver egoïstisch dus en geen onmacht maar onwil.’²⁹⁵

Omdat Jan hierna helemaal niets meer van zich liet horen, nam Maria aan dat hij boos en bedroefd was. Opnieuw stelde ze haar terugkomst uit, nu omdat ze ziek was geworden.²⁹⁶ Hij schreef dat hij meer teleurgesteld dan kwaad was dat ze zo lang was weggebleven. ‘Ik dacht: verdomme! Je bent er met Eriks verjaardag niet geweest, en nu op je eigen verjaardag ook nog weg! En dan: Ik had me er zo op verheugd. Het hele huis van onder tot boven had ik schoongemaakt. Stel je voor: alle keukenkasten leeggehaald, planken geboend en afgesopt. Alle boeken van hun plaats

en schoon er weer in. De buffetladen eruit en de groene stof erin afgeborsteld, mat opgenomen en vloer gedweild. Poelgeestplank in de was. En nog zo veel meer. Soit! ik heb me er in de tussentijd alweer mee verzoend. Maar ik hoop nu toch maar dat je Zondag naar huis kan, ik mis je zo!²⁹⁷

Uit alle macht probeerde hij iets te schrijven dat hen zou verzoenen. ‘Zeg, Pude, we gaan ons leven nu heel anders maken, hè? We moeten vooral de kleine dingen goed in acht nemen. Jij gaat je steeds mooier voor me maken, schreef je, en meer in ’t huishouden doen. En ik ga wilskrachtig m’n pessimistische buien te lijf. Ik wou dat je hier al was, vannacht. Ik wil je billen tegen m’n klootjes voelen, zoals dat kan als je me zo verrukkelijk met je mooie, zware benen omstrengelt.’²⁹⁸

Bang van het kind

Maria werd toch weer zwanger. De baby werd in de eerste week van april in 1953 verwacht. Uit angst dat er iets mis zou gaan, wilde ze per se in Goes bevallen. Haar nieuwe kindje moest een Zeeuw van geboorte worden. Hoe graag ze haar geboortegrond ook had willen ontvluchten, ze kwam er niet van los. ‘Ik heb mijn wortels in Zeeland liggen,’ zei Maria vaak. Waarop Wolkers spottend opmerkte: ‘Dan zullen we daar bij de achterdeur in Oostkapelle eens naar gaan graven.’²⁹⁹

Na haar verjaardag, op 19 januari, was Maria traditiegetrouw naar Goes gegaan. Zij was daar nog toen Zeeland in de nacht van 31 januari op 1 februari 1953 werd getroffen door de Watersnoodramp. Door de combinatie van een zware stormvloed en springtij braken talloze dijken op de eilanden door en kwamen grote stukken land onder water te staan. Meer dan 1800 mensen verdronken in het ijskoude water. Duizenden en duizenden dieren vonden de dood. Wolkers heeft in die dagen nog geholpen om in een pand van het studentencorps op het Weteringcircuit in Amsterdam, op

een steenworp afstand van de Rijksakademie, hulpgoederen voor de Zeeuwen in te pakken.³⁰⁰

De stad Goes ontsnapte ternauwernood aan het water. Maar Maria kon niet meer terugkeren naar Amsterdam. Op 3 april 1953 werd Jeroen Sebastiaan Wolkers geboren. Jan reisde uit Amsterdam naar hen toe. Hij nam in Dordrecht een boot naar Zuid-Beveland. En het laatste stuk naar Goes reed hij mee in legerwagens onder groen zeildek. 'Het was een verschrikkelijke reis,' herinnerde hij zich bijna een halve eeuw later.³⁰¹

'Uren over het grijze water,' schreef Wolkers in *Een roos van vlees*. 'Het grijze water dat door geen horizon begrensd werd, dat doorliep tot in de hemel. Het regende en de regen sloeg het water vol luchtbellen, alsof er overal in dat verraderlijke water mensen verdronken. Er dreef een paard voorbij met zijn poten in de lucht, opgezwollen als een doedelzak. Een boomkruin waarin een rood en grijs gestreept matras hing waaruit zeegras puilde. Een dobberende wieg, kinderspeelgoed, een pop zonder ogen.'³⁰²

Maria was bijna gestorven bij de bevalling, zo zwaar was het geweest. En het baby'tje kwam tijdens de geboorte klem te zitten en had enige tijd zuurstofgebrek voor het ter wereld kwam. Jeroen had daardoor zijn leven lang een moeilijke motoriek. Je zag aan hem dat er iets niet klopte: hij had tics en een lui oog.

Toen Jan in het ziekenhuis aankwam, schrok hij ervan hoe Maria en het kindje eruitzagen. 'Ze was zo bleek en zwak en het kind was zo klein en teer,' schreef Wolkers in *Een roos van vlees*. 'Ik had bloemen voor haar meegebracht die mij ineens met schaamte vervulden toen ik ze voor haar op het laken had gelegd. Omdat ik haar niet kon omhelzen, omdat ik haar verzwakte lichaam niet kon laten merken wat ik voelde. Omdat ik met die bloemen afstand schiep tussen haar en mij. We keken elkaar alleen aan en haar ogen waren grijs als het water waarover ik naar haar toe was gekomen.'³⁰³

Zijn alter ego ziet in het moment van hereniging het definitieve einde. 'Ze heeft toen geweten dat het niet meer mogelijk was tussen ons. Ze wist het misschien altijd al. Die avond haalde men

in het ziekenhuis een liter bloed voor haar uit mijn lichaam. Erna had ik hetzelfde gevoel als wanneer we met elkaar geslapen hadden, datzelfde gevoel van onmacht en vereenzaming. Een gedeelte van dat bloed van mij stroomt misschien nog wel door haar lichaam. Ik weet het niet. Hoe lang duurt het voordat het bloed van een ander uit je lichaam is verdwenen?²³⁰⁴

De sombere impressies in *Een roos van vlees* vormen een scherp contrast met de schetsen, aquarellen en houtskooltekeningen die hij in de tijd zelf van zijn gezin maakte. Die lijken wel te stammen uit een ideaal gezin. Maria met Eva op schoot en Erik er nieuwsgierig bij. Of Maria die Erik hielp met plassen in een potje. Of Jeroen in bad deed in een grote teil. Het zijn lieflijke, alledaagse scènes, die niets verraden van de huiselijke spanningen of de verschrikkelijke tragedie waardoor het gezin was getroffen.

Intieme, menselijke scènes waren populair in de kunst. Niet voor niets heette een wereldberoemde tentoonstelling die in 1955 in New York werd georganiseerd *The Family of Man*, met foto's – óók van de Nederlandse fotografen Ed van der Elsken en Cas Oorthuys – van mannen, vrouwen en kinderen, samen of alleen, in alle stadia tussen geboorte en dood. Ze hielden de moderne mens een spiegel voor. Bovendien waren voorstellingen van moeder en kind een zeer gebruikelijk genre op de Rijksakademie, waar op traditionele wijze traditionele onderwerpen werden verbeeld.

Daar ligt de verklaring voor de lieflijke alledaagsheid van Wolkers' huiselijke scènes: de penseel- en potloodschetsen waren oefeningen van een getalenteerde student aan de kunstacademie in compositie, lijnvoering, houding van figuren afzonderlijk en ten opzichte van elkaar. Jan koos voor zijn oefeningen de modellen die het dichtst bij hem stonden. En hij tekende die zwierig en teder, met een paar vluchtige streken van zijn penseel.

De schetsen waren vaak de opmaat voor een beeld in klei of gips – dat dan weer in brons kon worden gegoten. Jan deed in 1952 mee aan de expositie van de kunstenaarsvereniging Sint Lucas in het Stedelijk Museum in Amsterdam met een klein beeldje van een moeder die haar twee kinderen voorleest. Maria, Eva en Erik

hebben daar model voor gestaan: Maria zit op de bank, en houdt het boek voor zich open. Eva zit op haar rechterknie en Erik gaat op zijn tenen staan om over zijn moeders schoot mee te kijken in het boek.

Na zijn afstuderen in 1953 werd Wolkers door de Rijksakademie uitverkozen om mee te doen aan de competitie voor de Prix de Rome. Dat was op zich al een bekroning. Het paste in de publieke waardering die Wolkers kreeg voor zijn vroegste werk, dat hij – op aanraden van Piet Esser, die geregeld bij de organisatie betrokken was – inzond voor groepstentoonstellingen van beeldhouwers in Sonsbeek, bij Arnhem, en de Keukenhof. In zijn afstudeerjaar prees een verslaggever van *Het Parool* in zijn bespreking van een expositie in het Stedelijk Museum 'een jonge beeldhouwer als Jan Wolkers, die weer een dierfiguur, een haan, laat zien, die niet alleen hier, maar overal elders, tot het beste zou behoren'.³⁰⁵ Het was zijn eerste echte beeld.

Het ontwerp waarmee hij in 1953 meedong naar de Prix de Rome was geen diervoorstelling, maar *Moeder met kind*. Maria poseerde ervoor, midden in het atelier op de Zomerdijkstraat. Recht op, haar ene been een stap naar voren en op haar hoofd een strooien zonnehoed. Ze tilde Jeroen over haar rechterschouder, die zijn armpjes om de nek van zijn moeder klemde. Later, als ze lang moest staan, hield ze een pop vast. Het beeld oogstte veel lof. In het *Algemeen Handelsblad* werd *Moeder met kind* getypeerd als 'tintelend van leven, warm van gevoel, rijk aan spanning en beweging en in alles de aankondiging van een nieuw, belangrijk talent'.³⁰⁶

Hij won er de Prix de Rome niet mee. Zelfs de zilveren medaille niet, want die ging met een minimale meerderheid van stemmen naar een werk van de beeldhouwster Theresia van der Pant. De jury noemde Wolkers wel 'zeer begaafd' en vond dat zijn beeld 'bijzonder veel charme' had. 'De wijze waarop het kindje tegen de moeder ligt aangedrukt is bijzonder expressief, maar de jury meent dat het beeld niet fraai op de benen staat'.³⁰⁷

Wolkers was woedend dat hij niet won. 'Zwaar verontwaardigd,' herinnerde kunstcriticus Hans Redeker zich. 'En ik kon

toen verklaren dat ik zijn verontwaardiging volledig deelde.³⁰⁸ De jury adviseerde om Wolkers 'buiten het kader van de Prix de Rome' een persoonlijke toelage toe te kennen van vier maanden om in Parijs te kunnen studeren.³⁰⁹

Nadat de gipsen afdruk van het beeld in 1956 op een expositie in de Burcht in Leiden te zien was geweest, en het beeld voor 5000 gulden door de gemeente was aangekocht om het in brons te laten gieten,³¹⁰ schreef de *Leidse Courant* over de maker: 'Hij heeft de intieme verhouding tussen moeder en kind goed getroffen. Uit de houding van de moeder spreekt liefde, maar ook bescherming. Het kind voelt zich in haar armen volledig veilig.'³¹¹

Voor wie weet wat er zich in huize Wolkers had afgespeeld, en wie zich realiseert hoe de vader van het kind over de moederlijke kwaliteiten van zijn echtgenote dacht, en wat hij haar allemaal had verweten na de dood van zijn dochtertje, is deze lofuiting wrang. Er zit een pijnlijke discrepantie tussen de warme uitstraling van *Moeder met kind* en de schrijnende verhoudingen in het gezin zelf.

Wolkers heeft dat verbeeld in een scène in *Turks fruit*, waarin zijn alter ego de opdracht aanvaardt het moedergeluk in brons uit te beelden. Eindeloos poseert Olga voor het beeld, met een pop op haar arm. 'Ze stond er maanden mee, soms zes uur per dag. Maar als het even kon, als ik aan de achterkant van het beeld werkte, legde ze hem steeds gauw aan haar voeten.'

Als de leden van de Commissie voor Stadsverfraaiing komen kijken naar het resultaat zijn ze allemaal erg enthousiast, op een vergrijsde functionaris na, die de profetische woorden spreekt: 'Het lijkt wel of die moeder bang is van dat kind.'

En Wolkers voegde daar in de roman aan toe: 'En zo was het.'³¹²

Geheime Liebe

Op 13 juli 1954 vertrok Wolkers voor een maand naar Salzburg. Hij had een beurs gekregen om een cursus te volgen aan de Internationale Sommerakademie für Bildende Kunst, die een jaar tevoren was opgericht door de Oostenrijkse schilder Oskar Kokoschka. Wolkers zou daar les krijgen van de vermaarde Italiaanse beeldhouwer Giacomo Manzù, die de Internationale Prijs op de Biënnale van Venetië had gewonnen en de opdracht had verworven om reliëfs op bronzen deuren voor de Sint-Pieter in Rome te vervaardigen.

Wolkers zou Salzburg in drie dagen bereiken na een slopende tocht, liftend door Duitsland, waar de sporen van de oorlog nog duidelijk zichtbaar waren. Aan Maria deed hij na aankomst verslag van zijn reis in verschillende auto's, vrachtwagens en zelfs achter op een motor. 'Een paar honderd meter over de grens kreeg ik een grote camion naar Keulen. Daar stond ik nog geen half uur, toen stopte er een motor voor me. Toen ik 40 km verder afstapte vertelde de berijder mij dat hij me mee had genomen om een 2000 m. hoge bergweg met 150 km af te gaan. Dat is alleen maar mogelijk als er iemand achterop zit "en m'n vrouw wil het niet met me doen omdat ze het te gevaarlijk vindt" zei hij.'³¹³

De volgende ochtend kreeg hij een lift van een Duitse vrachtwagenchauffeur die hem vragen stelde als: 'Zijn er nog veel joden in Amsterdam? Voor de oorlog wel hè?' En: 'Is Rotterdam al opgebouwd? Daar was wat kapot hè?' Die dag kwam hij tot München, waar hij in een hotel sliep. 's Ochtends ben ik met de trein naar Salzburg gegaan, want de weg München-Salzburg was door het water op sommige plaatsen vernield.'³¹⁴

'De trein mindert vaart,' schreef Wolkers in een reisverslag voor *Het Vrije Volk*, 'de passagiers verlaten de coupé's, schuiven in de gang de ramen naar beneden. Voor ons ligt de stad in de ondergaande zon, die ramen en windvanen in gloed zet. Een hoop grauwe as waarin het vuur nog nasmeult. De hitte is verstikkend. Het is niet te geloven dat daar ginds voor ons, in die door laatst zonne-

vuur gebrandschatte stad, donkere gangen zijn waar schaduw heerst, waar ijskoud bier geschonken wordt. Dat er pleinen zijn waar fonteinen een netwerk van koelte uitspreiden, pauwestaarten van vocht tegen de avondhemel openwaaieren. Toch schijnt daar niemand aan te twijfelen, want de reizigers slepen de bagage uit de coupé's en bouwen daar de gang mee vol. Even later rijdt de trein het station van Salzburg binnen.³¹⁵

Op 15 juli kwam hij om twaalf uur in het stadje aan. Eerst leverde hij zijn koffer in bij zijn kamer aan de Faberstrasse nr. 12, waar hij kennismaakte met zijn hospita. 'Frau Janota is een dik oud vrouwtje, zeer nieuwsgierig en zeer lelijk met een nog nieuwsgieriger en lelijker dienstbode.'³¹⁶ De volgende ochtend nam hij het tandradbaantje, 'dat knarste alsof het je naar de onderwereld bracht,' naar de oude vesting boven op de berg. Op de top, binnen de kanonskogelvrije muren, was de Sommerakademie gevestigd.³¹⁷

'Ik heb vandaag Manzù gesproken,' schreef hij aan Maria, 'en ik geloof dat het met de taal wel zal gaan. Met Kokoschka gaat het beter omdat ik dan wat Engels en Duits erbij kan gebruiken. Het is verbazend zoveel Duitse woorden als ik nog weet. Kokoschka ziet er erg sympathiek, interessant en menselijk uit. Manzù heeft het uiterlijk van een dik caféhoudertje die de rekening verhoogt wanneer hij denkt dat de man en vrouw die in zijn hotel slapen niet getrouwd zijn.'³¹⁸

Van de veronderstelde caféhoudersmentaliteit van Manzù bleek niets te kloppen. Integendeel. De Italiaanse beeldhouwer, een kleine man met zwarte krulletjes die glommen van brillantines, was verlegen maar zeer hartelijk. Hij werkte onopvallend tussen zijn modellen en leerlingen. 'Je zag hoe hij een portret of een naakt van het begin af aan opzette, opbouwde, en, virtuoos die hij was, met de erfenis van de renaissance tot in de toppen van zijn vingers, in korte tijd vervolmaakte. [...] Van tijd tot tijd drentelde hij enigszins schuchter langs onze werkstukken, pakte zo hier en daar een propje klei op en boetseerde daarvan in zijn handpalm razendsnel een oor.'³¹⁹

Aan het werk van zijn Nederlandse leerling zat de Italiaanse

meester niet. ‘Manzù is erg enthousiast over me,’ schreef Jan aan Maria na tien dagen werken. ‘Ik heb een portret van een jongetje gemaakt en dat vindt hij zo goed dat hij zegt dat ik het in brons moet gieten. Over de overige leerlingen is hij niet zo tevreden. [...] Hij is ontstellend knap.’³²⁰

Dat vond Manzù omgekeerd ook. In de les riep de Italiaanse beeldhouwer zijn Hollandse leerling bij zich en zei tegen de andere leerlingen, wijzend op de lijnen van Jans gezicht: ‘Dit is nu een klassiek hoofd.’

‘Met de nadruk op “ziek”,’ grapte Wolkers.³²¹

Soms waren ze samen aan het tekenen, schreef Jan aan Maria, en dan riep Manzù hem bij zich en zei: “Ik kan hier niet werken, ik heb hier niet m’n eigen sfeer maar jij kan het wel, dat is een goede tekening.” Dat is de grootste sensatie hier, dat er tussen het werk van de leerlingen ook schetsen van Manzù staan en overal tekeningen van hem liggen.’³²²

In Manzù trof Wolkers een beeldhouwer die net als hij door traditionele onderwerpen was geïnspireerd – Bijbelse scènes, een schitterend beeld van een kardinaal in vol ornaat, met mantel en mijter – en die zijn eigen gezin verbeeldde. De Italiaanse meester gebruikte al jaren zijn vrouw en kinderen als model. ‘Het is niet vernieuwend wat hij doet, Manzù,’ schreef Wolkers, ‘niet revolutionair of gedurfd, het ademt helemaal de renaissance. Maar het heeft adem. Het is niet star classicistisch, soms week of zwoel. Zo bijvoorbeeld als hij een naakt beeldhouwt met afgezakte kousen, die over de hooggehakte schoenen glijden.’³²³

Bij Galerie Welz was een gezamenlijke tentoonstelling van Manzù en Kokoschka. Wolkers ging er samen met zijn Italiaanse leermeester naartoe. ‘We liepen door het zaaltje met houtsneden en tekeningen uit Kokoschka’s vroege expressionistische periode. “Verschrikkelijk,” zei Manzù, “verschrikkelijk,” terwijl hij om zich heen wees. “Hoe kan iemand het maken.” We liepen naar een grote danseres van hem. Verliefd legde hij zijn arm rond haar heupen en streelde het brons. Dat is mooi, hè, dat is kunst! Hij haalde een foto van zichzelf op postkaartformaat uit zijn zak, zette er zijn sig-

natuur achterop, en gaf hem mij. Toen ik die foto enkele maanden geleden tussen mijn foto's vond, dacht ik: zijn krulletjes zijn te glimmend en ordelijk en zijn blik er op te vroom-nietszeggend. Hij lijkt op een laffe heldentenor van de Italiaanse opera.'³²⁴

Manzù had een aantal danseressen gevraagd om voor zijn leerlingen op de Sommerakademie te poseren. Die danseressen waren in Salzburg voor de Festspiele, en traden daar 's avonds op met musici. Jan ging vaak kijken en luisteren. 'Avond aan avond zat ik doodmoe van het boetseren en tekenen in het Mozarteum of het Festspielhaus te luisteren naar de uitbundigste muziek ter wereld.'³²⁵

Een van die danseressen was de piepjonge, beeldschone Inge Schnabel uit München. 'Een entzückendes schepsel bij wie ondanks de strenge oefeningen aan de barre het mollige jongemeisjesvlees nog allerm minst tot gestileerd gratenpakhuis was verwor-den,' herinnerde Wolkers zich nadat hij in 2000 nog eens naar Salzburg was teruggekeerd. 'Je zou Franz Schubert willen zijn om het lied van haar verschijning te componeren. Je hield je adem in als ze in de pauze, met een linnen doek om haar egelantierenhuid geslagen, bij de leerlingen langsging om te kijken wat ze van haar gewrocht hadden.'³²⁶

Jan heeft een aantal mooie schetsen van Inge gemaakt. Naakt, op de rug gezien. Hoog op haar benen en het hoofd licht gebogen. Portretten van haar gezicht. Vlak voor vertrek naar Nederland kwam hij Inge tegen in de van hitte zinderende stad. 'Ze ging naar de bioscoop waar een film met Doris Day draaide die in het Duits *Geheime Liebe* heette. Ze had een strakke lichtblauwe jurk aan met een swingend rokgedeelte om haar knieën. Ze was te mooi om alleen rond te lopen tussen die Oostenrijkers in Lederhosen, die altijd weer zeiden als je gebruind van een zondag in de bergen terugkeerde, dat het wel leek of je met verlof uit Afrika kwam, omdat hun broers of vaders of zichzelf in het Afrika-korps van generaal Rommel gediend hadden.'³²⁷

Inge vroeg hem of hij meeging naar de bioscoop. Hij kocht twee kaartjes. 'Het was te warm om naar de film te gaan. Alleen

voor in de zaal zaten een paar bezoekers. Ik had voor ons logeplaatsen genomen die in een pastelkleurige schelpvormige constructie zaten alsof je op de kermis was. Met Straussachtige zwier leken ze ontworpen voor verliefden die hun handen niet thuis zouden kunnen houden. Voor de film begonnen was, was onze kleding al naar alle kanten opgeschort. We zweetten zo erg dat ik me afvroeg of de lens van de projector die vlak boven ons zijn lichtbundels de zaal in schoot er niet van zou beslaan. Haar oksel werd een kommetje vocht. Het smaakte net zo als het water uit de bergbeekjes dat langs de hellingen in de omgeving van het stadje stroomde, waarbij je, als je zo'n handje opschepte, altijd op moest passen dat je geen larf van een vuursalamander mee naar binnen slurpte. Ik heb geen beeld van de film gezien. Alleen hoorde ik zo nu en dan de kittige keukenmeidenstem van Doris Day. En zij bleef maar bij iedere kus en streling geheime Liebe kreunen.³²⁸

Toen ze de bioscoop verlieten, moest Inge ineens weg. Jan hoopte haar 's avonds te zien bij het afscheidsdiner dat Manzù voor zijn zomerstudenten had georganiseerd. Maar daar verscheen ze niet. Jan kreeg die avond tot zijn verrassing van Manzù de prijs voor de beste leerling van de cursus toegekend. Op het bewijs van deelname dat nog in Wolkers' archief te vinden is, de '*Frequentationsbestätigung*', heeft Manzù met de hand geschreven dat hij Wolkers' werk vond getuigen van een '*temperamento ottimo*'.³²⁹

'Ik moet een nogal afwezige indruk gemaakt hebben, alsof ik overrompeld was door die prijs. Maar het enige dat me bezighield was Inge. Ik kon haar lieflijke gestalte niet ontdekken tussen de studenten die op het door fakkels verlichte voorplein aan lange tafels zaten die overladen waren met schalen asperges, schijven ham, salades, gebraden forellen en een overdaad aan druiven, verse vijgen en ander fruit. Onder het eten kreeg Manzù, die ik niet anders kende dan verlegen, iets jongensachtig uitgelatens. Hij ging wonderbaarlijke plastieken in elkaar knutselen van de voorhanden heerlijkheden. Visgraten werden rechtop gezet en voorzien van vleugels van slabladen, asperges werden bleke reptielen met poten

van olijven. Even later was iedereen uit ham en asperges en druiven wonderlijke gestalten aan het creëren. En ik moet zeggen dat de resultaten vaak heel wat fantasierijker en smakelijker waren dan hun wrochtsels in klei. Oostenrijkers bleken geboren pastei- en taartenbakkers. Ik durfde niet te vragen waar Inge was. Een kunstenaar die na het werk op zoek is naar het naaktmodel heeft niet veel goeds in de zin. Van die kostelijke spijzen kon ik geen hap door mijn keel krijgen. Ik voelde me alsof iemand ergens de Mondschein-sonate was gaan spelen.³³⁰

Wolkers zou Inge nooit weerzien. Behalve dan op de tekeningen die hij van haar had gemaakt en samen met gipsafgietsels van portretten en studies in gedroogde klei in rugzakken en tassen uit Salzburg had meegenomen. ‘Maar als ik mijn tekeningen van tijd tot tijd doornam en ik kwam aan de schets die ik van haar lieflijke hoofd gemaakt had en die sprekend leek, kon ik het niet laten mijn lippen op die mooie mond van haar te drukken, zodat die tekening op den duur, hoewel hij gefixeerd was, voor de kunst verloren ging.’³³¹

De tekening van Inge met afgesloten lippen is in Wolkers’ archief niet terug te vinden. Alleen al daarom is het de vraag of hij ooit haar getekende portret heeft gekust. Maar er is een aantal tekeningen bewaard gebleven uit die periode die sterke gelijkenis vertonen met de Inge zoals die door Manzù is geportretteerd.

Want zo zag Wolkers haar terug: als bronzen buste op een briefkaart die een vriend hem uit Italië stuurde. ‘Maar dat is Inge, dacht ik. En dat is onmiskenbaar het werk van Manzù. En ja hoor, op de achterkant stond het. “Ritratto di Inge. Giacomo Manzù.” Ik stond perplex. Ik vroeg me af of ze al een verhouding met hem had toen ze met mij naar de bioscoop ging en dat ze daarom steeds “Geheime Liebe” had gestameld. Ik kon het me niet voorstellen. De verlegen professor en het naaktmodel.’³³²

Toen Manzù aan het eind van de jaren zestig twee bronzen deuren voltooide voor de Laurenskerk in Rotterdam, verscheen er een boek over zijn werk. In dat boek – dat in de bibliotheek van Wolkers te vinden is, met een blaadje op pagina 23 – las hij dat In-

ge met de bijna dertig jaar oudere Manzù vanuit Salzburg mee was gegaan naar Milaan en zijn 'onafscheidelijke levenspartner'³³³ was geworden.

In haar memoires, *Lo scultore e la ballerina*, legde ze vast hoe tijdens het poseren de blikken van Manzù en de hare elkaar hadden gekruist. 'Het moet de derde of de vierde keer zijn geweest,' vertelde Inge in een interview, 'dat ik kwam poseren in de zaal, toen de Italiaanse beeldhouwer aan mijn voeten een tuiltje viooltjes legde en ik niets anders wist te zeggen dan: "Danke schön". Hij moest lachen en begon met de les. *Il mio innamoramento volava a passi di danza*.'³³⁴ Vrij vertaald: Mijn hart maakte danspassen van verliefdheid.

Zevenendertig jaar, tot de dood van Manzù in 1991, zou Inge zijn beschermengel en muze zijn. Hij verbeeldde haar talloze malen. 'Ze moet een ijkpunt voor hem geweest zijn,'³³⁵ schreef Wolkers in zijn essay over zijn geheime Liebe.

Jongen met haan

Nadat Wolkers uit Salzburg was teruggekeerd, wierp hij zich met verdubbelde kracht op zijn werk. In 1955 werd hij opnieuw geselecteerd om mee te dingen naar de Prix de Rome. Het onderwerp was: de dans.³³⁶ Geïnspireerd door Inge en de hoorbare sprongen in de studio van Sonia Gaskell maakte Wolkers nogal wat tekeningen van danseressen. Voor de prijs maakte hij een 'Pas de deux': een danser die een danseres ondersteunt bij een 'grand battement jeté'. De armen gespreid, het ene been stevig op de vloer en het andere, gestrekte been hoog achter zich opgeheven, zodat je, zoals Wolkers zei, 'zo in haar kut kon kijken'.³³⁷

Tijdens de competitie maakte hij zich zorgen over de concurrentie van Ek van Zanten, die zich op het laatst in de strijd wierp en eveneens begon te werken aan een 'Pas de deux'. Wolkers vroeg daarop aan Ek of hij zijn ontwerp mocht zien, omdat hij

bang was dat zij aan exact hetzelfde beeld werkten. Dat weigerde Ek, omdat hij zich niet in zijn kaarten wilde laten kijken. Toen de spanning tussen beide heren opliep, ging professor N.R.A. Vroom, de directeur van de Rijksakademie, die samen met Piet Esser en Paul Grégoire in de jury zat, nog tijdens het werk aan de beelden een kijkje nemen. Vroom vond niet dat er van een probleem sprake was.

‘Ik was laat begonnen met mijn werk, had weinig tijd om na te denken,’ herinnert Ek zich. ‘Ik dacht: Jan zal wel winnen. Hij is goed en hij heeft een hele sterke uitstraling. Op de academie sprong Jan er altijd al uit.’ Maar het liep anders. Ek van Zanten won de Prix de Rome en mocht twee jaar in de Eeuwige Stad gaan studeren. Aan Wolkers werd de tweede prijs toegekend. ‘En dat kon Jan niet verkroppen,’ zegt Ek. ‘Hij heeft daarna nooit meer echt met mij willen praten. Ik woonde inmiddels ook in de Zomerdijkstraat. Wij zaten eens beiden voor de deur te werken – en toen zette hij pontificaal een schot tussen ons in. Ik vond dat teleurstellend. En kinderachtig.’³³⁸

Het tekent Wolkers’ jaloezie, en zijn verbetenheid om de beste te zijn en een succes te maken van zijn carrière als beeldhouwer. Daar slaagde hij overigens uitstekend in. Hij kreeg mooie reacties op zijn beelden. In 1954 waren nog twee van zijn penningen bekroond – die hij maakte in navolging van ‘penningmeester’³³⁹ Esser en inzond voor de Prijsvraag van het Kunstenaarscomité voor Vrede. Een penning van kinderen die hun armen in een V in de lucht steken. ‘Penning voor de vrede. Het heeft niet geholpen,’³⁴⁰ schreef Wolkers in *Werkkleding*. En hij maakte een fraaie legpenning van een haan. ‘Een penning kan je in je handpalm houden. Het is jongleren op de vierkante centimeter.’³⁴¹

In 1955, het jaar dat hij de Prix de Rome opnieuw aan zijn neus voorbij zag gaan, kreeg Wolkers wel zijn eerste echte opdracht. Hem werd gevraagd een beeld maken voor op het speelplein van een nieuwe lagere school aan de Burgemeester Roëllstraat in de Amsterdamse wijk Slotermeer. Voor het verkrijgen van dit soort opdrachten was het relatief een goede tijd. Van alle nieuwe gebou-

wen die de overheid neerzette, was één procent van de bouwsom beschikbaar voor beeldende kunst.

Bij zijn ontwerp moet Wolkers zich hebben laten inspireren door werk van zijn leermeester Giacomo Manzù, die al een aantal malen het thema van een jongen met een vogel had verbeeld. In 1943 maakte Manzù *Pio con l'oca* (Pio met gans),³⁴² een klein beeld waarop een naakt, staand jongetje met twee armen een gans optilt. Zijn zoon Pio had daarvoor model gestaan. En in 1947 volgde *Bambino con anatra* (Jongen met eend),³⁴³ een naakte jongen die op zijn rug ligt terwijl hij een eend met beide handen tegen zijn borst gedrukt houdt. De eend spreidt daarbij zijn vleugels.

Wolkers besloot om voor zijn beeld een gelijksoortige combinatie te zoeken. Hij wilde een jongen afbeelden die een haan boven zijn hoofd hield. Van hanen had hij al vanaf zijn jeugd schetsen gemaakt. De vorm en uitstraling, de trots van het dier spraken hem aan. De Bijbelse connotatie van de kraaiende haan zal niet aan hem voorbij zijn gegaan. In elk geval werd de haan, die hij met een paar krachtige streken kon neerzetten, zijn beeldmerk.

Manzù had de kwaliteit gezien in Wolkers' haan. Jan had naar Salzburg wat foto's meegenomen van zijn werk. 'Hij zei maar: "C'est une très belle sculpture, très belle."³⁴⁴

Voor *Jongen met haan* liet Wolkers de zevenjarige Erik naakt poseren. Erik moest zijn benen licht spreiden, zodat hij stevig stond, en zijn beide armen boven zijn hoofd houden. Daar, boven zijn hoofd, zou Wolkers een haan afbeelden, die kraaiend en de veren schuddend weg probeert te vliegen. Het resultaat was krachtig en fier.

Toch is Eric nooit trots geweest op het beeld. Hij heeft aan het eindeloze poseren een slechte herinnering: 'Ik was ziek, had blaasontsteking. Maar ik moest uren blijven staan. De omtrek van mijn voeten werd op de grond getekend, zodat ik steeds precies op dezelfde plek in dezelfde houding bleef staan. Er werd een glazen pot tussen mijn benen gezet. Want ik mocht niet naar de wc en door de blaasontsteking druppelde ik.'³⁴⁵

In 1956, een jaar nadat *Jongen met haan* werd geplaatst op het schoolplein, werd het bekroond met de Sint Lucas Medaille voor beeldhouwkunst. ‘Het typeert Jan,’ zegt Eric. ‘Alles voor de kunst. Geen gezeur. Je moet hard worden. Hij was een egoïst. Hij was alleen maar bezig met zijn werk. Totaal geobsedeerd. Het heeft hem succes gebracht, maar wij waren er thuis de dupe van.’³⁴⁶

De grimmige herinnering die Eric heeft aan het poseren voor *Jongen met haan* past in de moeilijke verhouding die hij met zijn vader onderhield na de dood van zijn zusje Eva. ‘Er hing een zwarte wolk boven ons.’³⁴⁷ Eric kon niet goed met zijn vader praten. Hij heeft altijd het gevoel gehad dat hij tekortschoot. ‘Jan vroeg nooit wat, maar nam me altijd een derdegraadsverhoor af.’ Eric was een lastig jongetje. Weerspannig, zoals zijn vader als jongetje ook was geweest. Op de Kohnstammschool in de Uiterwaardenstraat, waar de meeste kindjes uit de kunstenaarsflat op zaten, zat hij te keten. ‘Ik wilde niet deugen. Ik verveelde me, ging zitten klieren en liep steeds weg.’³⁴⁸

Doordat Erik niet luisterde en soms ineens verdween, dreef hij Jan en Maria geregeld tot wanhoop. ‘Aanvankelijk gebeurde het gedachteloos. Ik dacht nooit bewust: ik moet weg uit deze situatie. Het was geen vlucht, het was spelen. Mijn vriendjes en ik dwaalden dan wat ver af. Meestal in de richting van de Amstel. Je liep de straat uit en je was in het groen en vlak bij het water. Richting Zorgvlied was er een moerassig stuk grond, waar we vaak indiaantje speelden. Ik heb daar Daniël Esser nog eens een keer aan een boom gebonden en hem daar achtergelaten. ’s Avonds kwam zijn moeder vragen: “Weet Erik misschien waar Daniël is?” Toen kwam het uit en heb ik er behoorlijk van langs gehad.’³⁴⁹

Erik was eens met de vuilniswagen meegereden de stad in. Machtig mooi vond hij dat. Er is de hele middag naar hem gezocht. Toen hij thuiskwam, heeft Jan hem ervanlangs gegeven met de boetseerlat waarmee hij klei kletsend in de vorm kon slaan. ‘Later heeft Jan zich daarvoor geëxcuseerd. Hij zei me dat Maria hem had opgedragen me eens flink te straffen. Ik geloof daar niks van. Ik weet dat het niet bij die ene keer is gebeven.’ Als hij het aantal

keren moet schatten dat hij is geslagen, zegt Eric: 'Meer dan drie keer en minder dan dertig.'³⁵⁰

In Wolkers' archief zit een handgeschreven opstel van Erik dat de fraaie titel 'De ondankbare hond' draagt. Het gaat zo: 'Een jongen zei tegen zijn vader: klootzak omdat hij niet met zijn Monopolispel bij zijn vriendjes mocht spelen. Hij moest binnenkomen en kreeg een geducht standje. Zijn vader zei: "ik vind je erg ondankbaar. Want je gaat naar de Chinees en een Indisch restaurant "Bali". Naar "De Hofnar" en naar "De reis in tachtig dagen de wereld rond". Waarom ben je zo ondankbaar je hebt en je mag tien keer zoveel als anderen. Maar de jongen dacht: als ik tien keer zo veel als anderen mag waarom mag ik dan niet wat een ander wel mag. Maar toen werd hij in zijn overpijnzingen gestoord hij moest eerst zijn Cijferwerk maken en toen een Opstel het heette: de ondankbare hond. En hij zat maar te schrijven het opstel was bijna klaar. Maar opeens liet hij een inktmop vallen. En net op dat moment kwam zijn vader, toen moest hij het helemaal overschrijven. En hij begon van voren af aan de ontdankbare hond. En eindelijk was hij klaar maar toen moest hij een stuk of zeven boodschappen doen maar die waren in een half uur klaar en tien minuten daarna moest hij eten. Maar zijn vader uitschelden heeft hij nooit meer gedaan.'³⁵¹

Wolkers beeldde het opstel in 1971 af in zijn fotobiografie *Werkkleding* en schreef eronder: 'De trotse jonge vader gebruikt bij de opvoeding niet meer de wandelstok zoals vorige generaties, maar pen en penseel, maar soms keert het wapen zich wel tegen hem, zoals blijkt uit het opstel dat Erik op tienjarige leeftijd maakte.'³⁵²

Als Eric dat onderschrift leest, ziet hij er een poging van zijn vader in om zich vrij te pleiten: 'Dit is een advertentie voor Jan.'³⁵³

Eric snapt achteraf dat hij een plaag moet zijn geweest voor zijn ouders. Maar hij wijt dat aan het barse regime thuis. 'Ik vrat mijn hele jeugd dingen uit omdat ik vrij regelmatig werd geïntimideerd. Van de weeromstuit ben ik dingen gaan verbergen en ging ik liegen. Over vrijwel alles. Dat kwam voort uit de dreigen-

de sfeer. Als je aan het einde van de straat staat te kijken naar het heien van een nieuw huizenblok en je komt te laat thuis en je krijgt er vervolgens van langs, dan vind ik dat buiten proportie. Het werkte averechts. De volgende keer flikte ik het gewoon weer. Er is me nooit geleerd om erover te praten. Mijn ouders spraken niet met mij over wezenlijke dingen. Vervolgens ging ik zelf ook alles verzwijgen.’³⁵⁴

Wolkers was een dominante vader. Janna Wolkers herinnert zich dat haar broer vaak net zo streng, rechtlijnig en driftig kon zijn als hun vader was geweest. ‘Jan kon ineens boos worden. Net als vader. Dan viel hij uit tegen zijn kinderen en riep: “Jullie éten je groente!” Jan kon geen autoriteit verdragen, maar was zelf autoritair.’³⁵⁵

Voor Eric was het pijnlijk om te ervaren hoe Jeroen, het kindje dat Eva moest vervangen, werd voorgetrokken. ‘Jeroen was altijd zielig. Hij mocht alles, werd vertroeteld. En ik moest mijn mond houden.’³⁵⁶

Jan wilde Erik een echte kunstenaarsopvoeding geven en stelde daar hoge eisen aan. Hij kon niet verdragen dat Erik, in wie hij het talent wel degelijk zag, zich niet volledig inzette. ‘Als klein jongetje *moest* ik tekenen,’ zegt Eric. ‘Jan zette een stillevens op. Karton met papier op de ezel. En aan de slag. Dan *moest* ik presteren. Dat is wat het was. Ik werd verplicht om er iets van te maken. Niet lekker tekenen of schilderen. Het moest kwaliteit zijn, geen broddelwerk. Maar ik had nog niet de kunde en het gereedschap om kwaliteit te leveren. Het was nooit goed genoeg. Kwam hij achter me staan en zei hij: “Zo, je maakt je er weer met een jantje-van-leien van af.” Hij legde voor eeuwig een barrière.’³⁵⁷

Wat Eric wel heel fijn heeft gevonden, was samen met zijn vader naar muziek luisteren of in boeken bladeren. ‘Als Jan me van alles vertelde over schilders en kunstenaars uit de geschiedenis. Dat interesseerde me. Als jongetje van zes wist ik al het verschil tussen Ionische en Dorische zuilen. Maar op dat soort kunde lag een grote druk. Als er iemand op bezoek kwam, moest ik laten zien wat ik allemaal wist en kende. Zette hij een plaat op en vroeg:

wie is de componist van deze muziek? En later, bij zijn jazzplaten, moest ik Ben Webster er feilloos uit kunnen halen. Altijd bleef dat gevoel: als ik het niet goed heb, krijg ik weer op mijn sodemierter.³⁵⁸

Als Eric Wolkers naar *Jongen met haan* kijkt, het trotse beeld waarvoor hij model stond, razen alle woede en frustratie uit zijn jeugd weer door zijn hoofd. Dan wordt de haan boven zijn hoofd de 'zwarte wolk' die een schaduw heeft geworpen over de rest van zijn leven.

Piëta

Nadat Wolkers was teruggekeerd uit Salzburg, kwamen de ruzies weer, de misverstanden. Ondanks het feit dat Maria en hij veel hielden van de kleine Jeroen, die vertedering en medelijden wekte omdat hij nogal wat mankeerde, bestond er tussen hen nog steeds voornamelijk onbegrip. Jan kon het niet meer opbrengen om met Maria naar bed te gaan. Avond na avond ontvluchtte hij het huis, fietste naar het Leidseplein en pikte er een meisje op. Dat nam hij mee naar zijn atelier en deed dan de schuifdeuren naar de woning in de Zomerdijkstraat op slot.

Op het Leidseplein verkeerde Wolkers meer in het gezelschap van nozems dan van de 'artisten'. Hij ging altijd naar Café Reyn- ders of Eijlders. Slechts twee keer kwam hij op De Kring, de kunstenaarssociëteit waar veel schrijvers elkaar opzochten. Hij voelde zich er niet op zijn gemak. De eerste keer werd hij meegenomen door Jan Vermeulen, die op stap was met Gerrit Achterberg en nog wat mensen.

'Achterberg was een beetje woordgek,' herinnerde Wolkers zich. 'Die riep steeds: "Jan Vrijman, je bent een vrij man!" [...] Het vuilbekken was niet van de lucht en Gerrit Achterberg vertelde een paar schunnige moppen. Toen wilde ik óók een mop vertellen en ik begon: "Er was eens een psychopaat..." Meteen gaf Jan Ver-

meulen mij een ongelooflijk harde schop tegen mijn scheen. "Au!" riep ik. Achterberg keek mij met een slimme blik aan en glimlachte alleen maar. Ik weet zeker dat hij dacht: die man is de enige in dit gezelschap die mij niet voor een psychopaat aanziet.'³⁵⁹

De tweede maal dat Wolkers de trap naar De Kring beklom, kwam net de schrijver Apie Prins de trap af. 'Ik kende hem alleen van gezicht. Hij pakte mij beet en zei: "Deze man gaat zijn eigen weg." Dat overrompelde mij. Maar hij had gelijk: ik moest mijn eigen weg gaan. Daarom had ik ook zo weinig vriendschappen met kunstenaars in die tijd. Ik had mijn eigen gevecht te beslechten.'³⁶⁰

Ondanks de onthechte staat waarin hij verkeerde, maakte hij in 1955 nog *Hurkende moeder met kind*. Maria poseerde ervoor in het atelier, met Jeroen op schoot, terwijl zij haar wang zachtjes tegen zijn hoofdje gedrukt hield. Toen dat beeldje in de zomer van dat jaar op de Lijnbaan in Rotterdam geëxposeerd werd, schreef het *Algemeen Handelsblad*: 'De beeldhouwer heeft een zeer realistische weergave gegeven waarbij de werkelijkheid zonder peuterig en vervelend te worden stevig en duidelijk wordt uitgedrukt.' En: 'Er is een geestelijke relatie tussen moeder en kind die met de midelen van de beeldhouwkunst tot uitdrukking wordt gebracht. Het omarmende gebaar, de houding van de grote hand leunend tegen het schoudertje van het kind, het helpt alles om het troostende en beschermende van het moederschap te vertellen.'³⁶¹

Hier zag geen criticus wat Wolkers over *Moeder en kind* voor het stadsplantsoen had gedacht: dat de moeder bang zou zijn voor het kind.

Smalend schreef Wolkers in 1971 in *Werkkleding* bij de weergave van de lovende recensie: 'Het is me wat! Ik wist niet dat ik het in me had!'³⁶²

Maar hij had het wel degelijk in zich, de kunst om tederheid en intimiteit fijnzinnig weer te geven. Hierna zou Maria nog één keer voor een beeld poseren, en Wolkers stopte er alles in wat hij op dat moment in zich had. Het is het enige beeld waar de realiteit, de tragiek van zijn huwelijk met Maria, doorheen schemert.

In 1956 verstrekte de gemeente Kruiningen op het Zeeuwse eiland Zuid-Beveland hem de opdracht voor een Watersnoodmonument. De gemeente was op zijn spoor gezet door P.J. 't Hooft van het Middelburgse architectenbureau dat hij samen dreef met Arend Rothuizen, de broer van Gerard Rothuizen, die met Maria's zuster Nan de Roo was getrouwd. Bij het verstrekken van de opdracht was geen sprake van vriendjespolitiek, vond Wolkers. 'Ik kende die man van het architectenbureau helemaal niet. Het was meer zo: zij kenden een beeldhouwer.'³⁶³

Het onderwerp ging de beeldhouwer ter harte. Wolkers stond het beeld van de dode, rondrijvende dieren in het eindeloze grijze water nog angstig scherp voor ogen. In de zomer van 1954 had Wolkers al een eervolle vermelding gekregen voor het gipsmodel van een beeld dat hij onder het motto 'Atlantis' had ingestuurd voor de Stadsprijs van Middelburg voor beeldende kunst.³⁶⁴

Voor Kruiningen ontwierp Wolkers in klei een beeld van een moeder die haar dode kindje onder een deken met zich meedraagt. Maria met kind. Een piëta. Van het dode kindje is niet meer te zien dan de contouren en een handje dat onder de deken vandaan komt. In *De Tijd* werd het beeld getypeerd als een zeer verstillend besloten brok plastiek. 'Het geeft niet de wilde dynamiek van angst en geweld maar is een waardig ereteken aan hen die aan barre eenzaamheid werden overgeleverd.'³⁶⁵

En de criticus van *Het Vrije Volk* schreef op 1 februari 1957, precies vier jaar nadat de dijken waren doorgebroken: 'In een strakke vorm spreekt een heldere bewogenheid, zonder pathetiek.'³⁶⁶

Wolkers wilde iedere sentimentaliteit vermijden. 'Daarom,' legde hij later uit, 'zie je van dat kind alleen het handje. Het is een figuratief werk, maar het heeft abstracte kwaliteiten, net als de Dokwerker of het beeld van Lely op de Afsluitdijk. Bij de meeste beelden zie je eerst het sentimentele verhaaltje, maar hierbij zie je in de eerste plaats een beeldhouwwerk in de ruimte.'³⁶⁷

Wolkers kon zich niet in het 'sentimentele verhaaltje' verliezen. Uit lijfsbehoud. Want opnieuw had Maria, de moeder van zijn kinderen, model gestaan voor zijn beeld. Geen Zeeuwse met een

kap op haar hoofd, maar zijn eigen Zeeuwse vrouw, ditmaal met een pop, een levenloos ding in haar armen. En haar man, de beeldhouwer, had bij het snijden van de klei, het boetseren van het handje van het dode kind aan niets anders kunnen denken dan aan het vel van het handje van Eva, dat in de badkamer op de grond was achtergebleven. 'Ik had dit beeld nooit kunnen maken als dat ongeluk niet gebeurd was.'³⁶⁸

Op 31 oktober 1956 schreef Wolkers een brief aan Adriaan Roland Holst om zijn toestemming te vragen voor het gebruik van vier dichtregels op het voetstuk van het beeld. Die regels luiden:

Hoort gij de zee achter mijn hart?
Dan zal ik heen zijn,
En gij zult met de zee alleen zijn;
De golven zullen breken in uw hart.³⁶⁹

'Ik houd erg veel van Uw werk,' schreef Wolkers aan Roland Holst. 'Vaak komen er in bepaalde situaties flarden van Uw gedichten in mijn herinnering.'³⁷⁰ Hij sloot een paar foto's bij van zijn Watersnoodmonument, dat vlak daarvoor in brons was gegoten.

'Maar al te graag,' schreef Roland Holst terug, 'stem ik toe met uw wensch. Die vier regels uit dat jeugdgedicht aan te brengen op uw beeld voor Kruiningen. De photo's die ik u hier weer terugzend, vind ik bijzonder ontroerend, en het geeft mij diepe voldoening, dat enkele regels, die ook voor mij altijd nog een wezenlijke waarde hebben, door u voor dit beeld toepasselijk werden gevonden.'³⁷¹

Het Watersnoodbeeld werd door de Zeeuwen emotioneel ontvangen. Nadat het op 1 februari 1957 in Kruiningen was geplaatst, schreef een echtpaar Wolkers een brief om hem te vertellen dat zij in stille bewondering voor zijn werk hadden gestaan: 'U heeft op geniale wijze de droefheid van dat jonge vrouwtje met het kind onder haar schouderdoek en waarvan slechts het kleine handje zichtbaar is, in brons tot leven gebracht. Wij beiden waren diep ontroerd bij het zien van zulk beeldhouwwerk.'³⁷²

De piëta was, zoals gezegd, het laatste beeld dat Jan van Maria zou maken. In de zomer van 1956 ontmoette hij een jonge vrouw op wie hij stapelverliefd werd. Maria vluchtte met Erik en Jeroen naar het zomerhuisje in Oostkapelle. Maria was radeloos van verdriet toen ze beseftte dat haar huwelijk voorbij was. Uit die zomer is één hartverscheurend briefje bewaard gebleven. Maria krabbelde het midden in de nacht in potlood op een kladpapiertje, ademloos, haast zonder komma of punt.

‘Dadel,

Ik moet je schrijven Ik houd het niet langer uit alleen te zijn met mijn gedachten Het is nacht en ik kan niet slapen en ik denk maar denk maar sinds ik bij je weggegaan ben heb ik niet meer geslapen dan 's morgens vroeg een paar uur en dan droom ik zo ellendig dat ik beter wakker blijven kan. Alles is zo uitzichtloos zo leeg en kil Ik kan het niet aan, ik ben zo radeloos Wat moet ik met m'n toekomst wat moet ik met m'n dagen doen straks als ik met Jeroen alleen woon. Iedere dag is eindeloos met alleen Jeroen om voor te zorgen. Wat moet ik met al die eindeloze uren Als ik er aan denk dat ik misschien nog 40 jaar nutteloos de tijd zal moeten doodslaan omdat niemand me nodig heeft niemand me hebben wil Ik ben zo radeloos. Wat moet ik doen wat kan ik doen. Ik ben zo bang 's Nachts als alles in huis al uren slaapt, sluip ik naar buiten en loop uren langs het strand tot het bijna licht is en ik niet meer kan. dan slaap ik een paar uur. Maar zo ellendig met zulke afschuwelijke dromen. De laatste jaren ging ik in A'dam ook vaak 's nachts weg als we ruzie hadden. Dan liep ik uren langs de Amstel soms tot Ouderkerk toe met m'n jas over m'n pyjama. Toen hielp het nog werd ik er kalm van. Jij merkte het nooit. Je sliep maar. Soms moest ik er om lachen. Langs de Amstel bouwde ik m'n illusies weer op, kreeg ik weer hoop Nu heb ik niets meer om op te hopen. Niets dan een eindeloze lege toekomst voor me De gewone dagelijkse dingen mis ik zo en de gedachte dat ik niets te maken zal hebben met je werk dat ik niet meer trots op je zal mogen zijn omdat ik niets meer met je heb te maken. Alle dingen waarbij ik je heb geholpen, het Prixbeeldje, de gehurkte vrouw,

het jongetje met de haan waar voor mij onverbrekelijk Gravin Jacoba mee verbonden is. Al die dingen zijn ook van mij en ik moet er afstand van doen, afscheid van nemen en het doet zo'n pijn allemaal. Niets van wat je nog zult maken, als ik het ooit zal zien, zal me veel zeggen. Ik zal z'n geschiedenis niet weten. Het zal geen deel van mij worden. Alle dingen, de hele natuur, boeken, mensen hebben zin en betekenis verloren Alles is schimmig en wreed En als ik iets helderder zie als een flits doet het zo'n pijn zo'n pijn De gedachte aan Evaatje laat me niet meer los Als alle kwaad zichzelf straft is dit misschien mijn straf Maar ik ben er zo bang voor o god ik ben zo bang.

Ik weet geen raad, ik ben zo wanhopig het benaauwd me tot stikkens toe Mislukt ben, mislukt Ik heb gefaald tweemaal en onherstelbaar Eerst met Evaatje en nu met jou en beide keren had het niet gehoeft O God hoe heb ik zo hopeloos kunnen knoeien Ik kan het niet meer dragen ik hou het niet uit Als ik gestorven was toen Jeroen geboren werd was ons veel bespaard. O Dadi, jongetje iemand moest dit aanhoren en jij bent de enige die er iets van begrijpen kan.

Ik moet nu naar buiten Ik houd het hier niet langer uit De kinderen mogen me niet horen Misschien word ik kalmer als ik deze brief gepost heb geeft het me het gevoel dat iemand naar me luistert Ik ben bang dat ik gek word anders. o dadel dadeltje

Maria.³⁷³

